

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
SOCIOLOGIJOS INSTITUTAS
SOCIOLOGIJOS TEORIJOS IR STRATIFIKACIJOS SKYRIUS

VISUOMENĖS PAKRAŠČIŲ ŽMONĖS:
PRARADIMAI IR VILTYS

Straipsnių rinkinys

Vilnius

2012

UDK 316.3(474.5)
Vi395

Leidinio sudarytoja ir mokslo redaktorė: dr. Anelė Vosyliūtė

Recenzentai:

Dr. Vladas Gaidys
Dr. Inga Blažienė
Dr. Lidija Šabajevaitė
Prof. habil. dr. Jūratė Morkūnienė

Kalbos redaktorė: Vida Kasparavičienė

Leidinyi apsarstytas Lietuvos socialinių tyrimų centro
Mokslo taryboje ir rekomenduotas spaudai 2012-11-22,
protokolo Nr. VI-8

TURINYS

PRATARMĖ	5
SOCIALINĖS ATSKIRTIES GRUPIŲ VERTYBINIAI PRIORITETAI <i>Gražina Maniukaitė</i>	7
MARGINALIŲ ASMENŲ POŽIŪRIS Į DVASINES VERTYBES <i>Anelė Vosyliūtė</i>	32
SOCIALINIŲ PAKRAŠČIŲ ETINĖS NUOSTATOS (sociologinė K. Sajos kūrinų analizė) <i>Vida Kasparavičienė</i>	51
BENAMYSTĖ KAIP SOCIALINIS PSICHOLOGINIS REIŠKINYS. BENAMIŲ SAVASTIS, VERTYBĖS, LŪKESČIA. <i>Elena Kocai</i>	79
SOCIAL REHABILITATION OF CRIMINALS <i>LarissaTitarenko</i>	94

PRATARMĖ

Sociologinėje literatūroje kultūros, dvasingumo (dvasinių galių ir išgyvenimų) problemoms skiriama nedaug vietos, nors tikrovė rodo, kad kai visuomenė nekreipia dėmesio į moralines, dvasines negeroves, prastėja gyvenimo kokybė, didėja nusikalstamumas, korupcija, neteisybė ir kitos moralinės ydos. Todėl šiame straipsnių rinkinyje atskleidžiami įvairūs marginalių grupių bruožai – socialiniai psichologiniai jų gyvenimo sandai, vertybinis socialinės atskirties aspektas, etinių normų sklaida, marginalų dvasinio gyvenimo bruožai, socialinė teistų žmonių rehabilitacija. Knygoje pateikiami duomenys konkrečių sociologinių tyrimų, kuriuos Lietuvos socialinių tyrimų centro Sociologijos instituto Sociologijos teorijos ir stratifikacijos skyriaus marginalių grupių tyrinėtojos atliko 2003–2009 m. (kaimo ir miesto varguomenės, teistų žmonių, neįgalųjų tyrimai). Autorių įžvalgos siejamos su ankstesniais metais publikuota visuomenės pakraščių gyvenimo analize (žr. leidinius „Varguomenė: gyvenimo ir vertybės“ (2004), „Kaltėjimo įnamiai: grįžimo į visuomenę lūkesčiai“ (2006), „Negalės žmonės“ (2008), „Visuomenė: įvairovės link“ (2010). Čia taikomi humanistinės sociologijos principai.

Straipsnių rinkinio autoriai atspindi įvairius žemiausios visuomenės klasės gyvenimo aspektus.

Gražinos Maniukaitės parengtoje leidinio dalyje „Socialinės atskirties grupių vertybiniai prioritetai“ siekiama išsiaiškinti vertybių hierarchiją lemiančius veiksnius: kas skiria ir kas galėtų vienyti silpnuosius visuomenės narius, priklausančius socialinės atskirties grupėms – žemiausiems visuomenės sluoksniams priskirtiniams skurdžiams (benamiams, elgetų), teistiesiems (kalintiems ir jau atlikusiems bausmę, bet sunkiai pritampantiems laisvėje), taip pat visai kitokią atskirtį išgyvenantiems, socialinio dalyvavimo sunkumus patiriantiems negalės žmonėms.

Anelė Vosyliūtė straipsnyje „Marginalių asmenų požiūris į dvasines vertybes“ nagrinėja sekuliarumo, tikėjimo, gyvenimo prasmės (ir jos nebuvimo) reiškinius, jų atspindį ypač vargingųjų visuomenės narių (marginalų) sąmonėje ir elgsenoje. Išskiriami įvairūs tikėjimo ir buvimo greta religijos (sekuliarumo), gyvenimo prasmės bruožai bei lygmenys.

Vidos Kasparavičienės straipsnyje „Socialinių pakraščių etinės nuostatos (sociologinė K. Sajos kūrinų analizė)“ rašoma, kaip visuomenės stipriųjų ir silpnųjų sluoksnių požiūrį į teisingumą perteikia K. Saja, kurio pastarųjų dviejų dešimtmečių publicistikos ir prozos kūrinius autorė tiria kaip tam tikrus šio laikotarpio visuomenės dokumentus.

Elenos Kocai straipsnyje „Benamystė kaip socialinis psichologinis reiškinys. Benamių savastis, vertybės, lūkesčiai“ benamystės reiškinys tiriamas socialiniu psichologiniu pjūviu. Autoriui svarbu, kaip vidinis benamio žmogaus pasaulis lemia jo elgseną, ir atvirkščiai. Tad šioje publikacijoje tiriamas benamių tapatumas, savasties klausimai, vertybinės nuostatos, aptariami probleminiai jų socializacijos aspektai.

Larisos Titarenko straipsnyje „Nusikaltimus padariusių asmenų socialinė rehabilitacija“ nagrinėjamos jau atlikusių bausmę žmonių grįžimo į visuomenę problemos (rehabilitacijos mechanizmai ir rezultatai). Tirta stebėjimo būdu. Informantų pasisakymai atskleidžia socialinės rehabilitacijos skirtumus.

Knyga skiriama socialinių mokslų studentams ir skaitytojams, besidomintiems sociologija.

SOCIALINĖS ATSKIRTIES GRUPIŲ VERTYBINIAI PRIORITETAI

Gražina Maniukaitė
Lietuvos socialinių tyrimų centras
magra@micro.lt

Straipsnyje siekiama atskleisti didžiausių socialinės atskirties grupių ypatumus išryškinant jų vertybinius prioritetus. Akcentuojamos problemos aktualumą lėmė pastangos (dažniausiai nesėkmingos) apibrėžti atskirtį, išskirti bendrus šio reiškinių bruožus, jo raidos ir plėtros tendencijas. Visuomenės pakraščiuose atsидuria ir vieniokią ar kitokią atskirtį patiria nemaža dalis Lietuvos žmonių, tačiau tokios jų padėties priežastys gali būti labai skirtingos, susijusios su įvairių gyventojų sluoksnių gyvenimu ir nuostatomis. Vertybinis tyrimo aspektas siejamas su bandymu apibendrinti socialinei atskirčiai priskirtinų grupių tyrimų rezultatus: išryškinti bendras visuomenės silpnųjų ir atstumtųjų vertybes (tai, kas gali juos vienyti) ir vertybių hierarchijos skirtumus (tai, kas juos skiria, skatina priešišumą), atspindinčius realią socialinės grupės situaciją, galimų vertybinių visuomenės konfliktų pobūdį.

STI (dabar LSTC) Stratifikacijos skyriuje 2003-2009 m. tirtos šios gyventojų grupės: žemiausiems visuomenės sluoksniams priskirtini skurdžiai (benamiai, elgetos), teistieji (kalintys ir jau atlikę bausmę, bet sunkiai pritampantys laisvėje), visai kitokią atskirtį išgyvenantys, socialinio dalyvavimo sunkumus patiriantys negalės žmonės. Pagrindiniai tyrimo metodai – anketinė apklausa ir neformalus interviu, taip pat žiniasklaidos teikiamos medžiagos analizė, pokalbių, stebėjimų duomenys. Tirtų atskirties grupių vertybių hierarchiją lėmė skirtingas respondentų požiūris į šeimos ir vaikų, autoriteto įtakos ir fizinės jėgos, materialinės gerovės ir asmenybės orumo, savarakiškumo vaidmenį gyvenime. Šiuo konkrečiu atveju vertybinis atskirties reiškinių aspektas išryškino subjektyvią reintegracijos pusę ir jos sėkmės perspektyvas.

Reikšminiai žodžiai: socialinė atskirtis, vargetos, kaliniai, buvę kaliniai, negalės žmonės, vertybiniai prioritetai.

ATSKIRTIS IR VERTYBĖS: ĮVAIROVĖS ATSPINDŽIAI

Apie žmonių – Lietuvos valstybės piliečių – atskirtį kalbama labai daug. Ne tik kalbama, bet ir rašoma, rodomos populiarios TV laidos, ginamos socialinių mokslų disertacijos ir jų pagrindu meniškai kuriami dokumentiniai filmai. Visada aktuali ir vertybių tema. Nuolat išskylanti visuomenės vertybių krizės problema lemia nesibaigiančias diskusijas apie amžinus ir laikinus dalykus: kaip atskirti tikrąsias vertybes nuo vienadienių blizgučių, esmę nuo raiškos ir patrauklaus pateikimo. Tačiau atskleisti reiškinių esmę sunkiausia būtent tada, kai aptariamais klausimais sukaupta gausybė mokslinės ir praktinės informacijos. Paradoksaliai, bet kuo daugiau kalbama, rašoma ir apie vertybes, ir apie socialinę atskirtį, kuo daugiau pateikiama reprezentatyvių tyrimų

medžiagos, tuo dažniau konstatuojama, kad nieko mes nežinome ar tiesiog nepajėgiame suprasti ir konkrečiu atveju turėti savo nuomonę. Juk vien vertybių sampratų ir koncepcijų yra šimtai. Sociologinėje literatūroje pažymima, kad jau prieš pusšimtį metų buvo žinoma daugiau kaip 180 sociologinių vertybių apibrėžimų (Matulionis 2001: 9). Įvairiai gali būti traktuojama ir socialinė atskirtis. Ją, kaip pažymi S. Mikulionienė, apskritai labai sunku apibrėžti. Ši mokslininkė socialinę atskirtį linkusi sieti su tokia socialine izoliacija, kuri niekaip negali būti savanoriška, bet, kita vertus, yra „jautri lygioms teisėms“ (Mikulionienė 2005: 23). Dėl priverstinio izoliacijos pobūdžio gal ir būtų galima diskutuoti: juk yra linkusių maksimaliai atsiriboti nuo visuomenės gyvenimo individų, esama net atitinkamos krypties judėjimų, dykvietėse bandoma kurti savotiškas bendruomenes – alternatyvą „pagedusios“ vartotojiškos visuomenės alternatyvą. Tačiau visuotinis jautrumas lygioms teisėms jokių abejonių nekelia: teisuoliai, vienišiai, keistuoliai ar dar kitaip vadinami savanoriai atskalūnai visada prisimena savo pilietines teises, jei tik jos būna tikrai ar tariamai pažeidžiamos.

Neabejotina, kad visuomenės dėmesys aptariamais dalykams stiprėjo gilėjant ekonominei krizei, kurios pabaigos daugelyje ES šalių jau nesiryžtama prognozuoti. Sudėtinga šalies ekonominė situacija lemia žemiausios visuomenės klasės plėtrą: skursta arba emigruoja ambicingų planų turėję žmonės, retėja negausios Lietuvos vidurinės klasės gretos. Aptariant šį procesą būtų tikslinga remtis A. Šileikos ir L. Juodrienės pateikta klasifikacija, kuri griežtai atskiria du žemiausios visuomenės klasės lygius: skurstančiuosius ir marginalus (Šileika, Juodrienė 2010: 36-47). Ekonomistų poziciją turėtų reikšmingai papildyti sociologinis tyrimas, išryškindamas socialinės perspektyvos sampratą, galimybę pakilti, aukštesnio socialinio statuso siekį. Šiuo požiūriu marginalus sluoksnis nuo daugumos skurdžiai gyvenančių žmonių iš esmės skiriasi padėties beviltiškumu: visuomenės užribyje atsidūrę žmonės prarado viską, kelio atgal jiems dažniausiai nebėra. Bejėgiškumo jausena, A. Vosyliūtės nuomone, yra svarbus marginalumo bruožas: vargetos gali pretenduoti ne į fasadines erdves, o į užkulsius, kur jaučiasi patogiau, gali kontroliuoti, stebėti aplinką (Vosyliūtė 2005: 50). Tokias kategoriškai pesimistines įžvalgas nesunku pagrįsti konkrečiais faktais – nepavykusiais bandymais integruoti asocialius asmenis, žadinti jų iniciatyvą ir geresnio gyvenimo viltis. Tipiškus nesėkmių pavyzdžius

pateikė V. Baršauskienė ir I. Leliūgienė, nagrinėjusios įvairių šalių bendruomenių sociokultūrinio darbo patirtį. Štai Olandija, viena turtingiausių Europos valstybių, buvo įdiegusi savitą „neperspektyvių“ žmonių įdarbinimo sistemą: organizavo jiems kursus ir paskui įdarbindavo (dažniausiai priverstinai). Ši sistema veikė neblogai, tačiau dėl ekonominių priežasčių projekto teko atsisakyti (Baršauskienė, Leliūgienė 2001: 159). Taigi net turtingai šaliai stabilios ekonomikos laikais kelio į laimę programa buvo per brangi: priverstinis darbas, nesiekiamas su individo laisve rinktis, dažniausiai nebūna našus, o priežiūros ir kontrolės sistemos daug kainuoja. Ką jau kalbėti apie dabartinę maišatį jaunoje Lietuvos valstybėje.

Kita vertus, socialinė atskirtis nė vienoje šalyje nėra vien valstybės, savivaldybės ar atskiros bendruomenės rūpestis. Daugelyje šalių sėkmingai veikia įvairios visuomeninės organizacijos, susiformavusi aktyvi pilietinė visuomenė. Lietuvoje daugelis piliečių dalyvavimą tokioje veikloje sieja su rizika – tikimybe patirti asmeninę žalą, imantis tam tikros veiklos. R. Žiliukaitė, pateikusi šią pilietinės veiklos rizikos sampratą, rėmėsi trejų metų tyrimų duomenimis, rodančiais tvarią tendenciją: apie 60 proc. Lietuvos gyventojų manė, kad pilietiškai aktyvūs žmonės gali susilaukti sankcijų, t. y. nukentėti. Pilietinis aktyvumas taip pat neretai buvo siejamas su keistuolio stereotipu, su dalyvavimu daugumai žmonių neįprastoje veikloje (Žiliukaitė 2010: 116–119). Tikėtina, kad tokios nuostatos neigiamai veikia piliečių motyvaciją pažinti socialinę atskirtį patiriančius žmones, ieškoti galimybių jiems padėti. Žinomi pavienių iniciatyvų atvejai tik patvirtina, kad siekiantys bendrauti su žemaisiais visuomenės sluoksniais tikrai jaučiasi nesuprastais keistuoliais.

Pakraščių žmonės, marginalai yra silpniausia, pažeidžiama visuomenės grandis, kuriai būdingos jų padėtį atitinkančios vertybės. Jos retai sutampa su konkrečios šalies, visuomenės propaguojamomis vertybėmis. Vertybių hierarchija (tiksliau ir paprasčiau – tiesiog **vertybiniai prioritetai**) yra bene svarbiausias konkrečios grupės socialinio psichologinio portreto bruožas, kuris visada domino tiek mokslininkus, tiek ir platesnius gyventojų sluoksnius. O kaip tada, kai vieną krizę keičia kita, kai plačiąją visuomenę žiniasklaida nuolat informuoja apie galimą naują maišatį? Vertybinis konfliktas (t. y. visuomenės marginalizacijos procesų tyrimo klasika) veikiausiai taip pat turėtų stiprėti adekvačiai susidariusiai kritinei atskirties grupių padėčiai. Tačiau tokio

konflikto esmė nėra labai aiški, nes dažniausiai visiškai aiškiai apibrėžtos nebūna ir visuomenės propaguojamos, įvairius šalies gyventojų sluoksnius jungiančios vertybės.

Šiuolaikinių visuomenių vertybių krizės, susvetimėjimas ir giliai įsišaknijęs vartotojiškas požiūris – taip pat nuolat aptarinėjama problema, kurios sprendimo būdai vis dažniau siejami su ekologinės sąmonės formavimu ir atitinkamomis vertybinėmis nuostatomis, saiko pojūčiu vartojant. Šiuo atveju reikia pažymėti, kad saiko trūksta ne tik vartojant, bet ir nušviečiant šias problemas. Vytautas Kavolis kadaise taikliai pastebėjo, kad „kai kurios reikšmės yra nuvertinamos, nuzulinamos galbūt per dažnai jas vartojant, šluojant jomis visas nešvarias vietas, arba reikšmė sukompromituojama perversiškai ją naudojant“ (Kavolis 1992:17). Tiek žmonių skurdas ir atskirtis, tiek pamatinių vertybių nykimas, ekologinės katastrofos pavojus ir sveikos gyvensenos propagavimas neretai tampa sociologų, žiniasklaidos, politikų ir šiaip politikuoti linkusių asmenų perdėtai eksploatuojamomis temomis. Akcentuojami pavojai, pateikiami žiaurūs vaizdai, kuriuos plačioji visuomenė vartoja taip pat sėkmingai kaip ir materialines gėrybes. Dalis žmonių – šalies piliečių, mokesčių mokėtojų ir sukurtų produktų vartotojų – ilgainiui tampa savotiškai priklausomi nuo negatyvios informacijos: nenori ar tiesiog nebegali matyti teigiamos reiškinių pusės, išklaudyti objektyvios, kompetencija pagrįstos informacijos. Kita visuomenės dalis, gal nuosaikesnė, kritiškesnė (t. y. ne taip lengvai pasiduodanti įtaigai, masių nuotaikoms), jaučiasi persisotinusi, pavargusi nuo blogų žinių, tuščių kalbų apie skurdą, neteisybes ir dvasines krizes, todėl vis dažniau linksta nekreipti į tai dėmesio ir suktis užburtame kasdienybės rate tarp darbo, šeimos, buitės ir asmeninių rūpesčių. Tuo tarpu atskirtis tik plečiasi, skverbiasi net į sėkmės pavyzdžiais laikytų žmonių gyvenimą.

Pagaliau aiškėja, kad patiems visuomenės silpniesiems ir atstumtiesiems toks domėjimasis jų varganu gyvenimu atrodo atgrasus. Tipiškas pavyzdys – filmo „Stebuklų laukas“ apie Kariotiškių sąvartyno gyventojus kūrimo patirtis. Režisierius M. Survila ir sociologė D. Petružytė buvo ne kartą aprėkti už svetimą melą, kai žiniasklaida bandydavo nušviesti šių bedalių gyvensenos ypatumus. Reakcija į tai – tik juokas ir panieka tiems, kurie mėgaujasi kitų vargais ir atitinkamai perdėtai juos pavaizduoja. Filmo režisierius tvirtino, kad prie sąvartyno žmonių teko eiti ilgai (net ketverius metus), atsargiai ir kantriai, kad nieko neišbaidytum (Oginskaitė 2011: „Lietuvos rytas“). Pagaliau var-

getos prie filmuotojų priprato, ramiau reaguodavo į jiems rodomą dėmesį ir net ėmė tvarkyti aplinką, sodinti gėles prie savo varganų būstų (Dumalakas 2011: „Sostinė“).

Minėtu atveju galima kalbėti apie sėkmingai užmegztus kontaktus, tačiau tai veikiau išimtis. Kantrybė ir geranoriškumas, deja, dažnai menkai tepadedą įgyti užribio bendruomenės pasitikėjimą. Kiti žiniasklaidoje aprašyti bandymai suartėti, geriau suprasti šiuos žmones baigėsi liūdniau – banaliomis smulkiomis vagystėmis ar net ir vertingų daiktų pasisavinimu. Štai kilnių idėjų turėjęs Vilniaus fotografas nurodė nuostolius, kuriuos patyrė po tikrai smagių ir įdomių pasisėdėjimų su valkatomis: trys prarasti laikrodžiai, bemiegės naktys, vizitai į policijos nuovadą, nuolatiniai artimųjų priekaištai (Gudavičiūtė 2011: „Sostinė“). Tačiau ir šis atvejis, kai bent jau norėta bendrauti su „tais kitokiais“, tėra retai sutinkama altruizmo apraiška. Dauguma šalies piliečių, sprendžiant iš žiniasklaidoje nuolat pateikiamos medžiagos, socialiniame dugne atsідūrusius žmones vertina griežtai neigiamai, linkę juos atstumti arba tiesiog jų nematyti.

Bene tiksliausiai tokią poziciją atspindi radijo laidos, kuriose klausytojų prašoma skambinti ir pareikšti savo nuomonę įvairiais aktualiais klausimais. Tipiškas pavyzdys būtų viena iš daugelio kasdien transliuojamų informacinių Lietuvos radijo laidų „Lietuvos diena“ (2011 09 20), kurios metu kalbėta apie pagalbą benamiams. Tik vienas iš paskambinusių klausytojų tvirtino, kad padėti vargetoms reikia ir konkrečiai siūlė tam reikalui skirti po kelis litus iš gyventojų mokesčių. Pasiūlymas papiktino visus kitus kalbėti panorusius radijo klausytojus, kurie netikėtai benamystę ir skurdą tiesiogiai susiejo su alaus gėrimu: neva uždarius pigų alų pilstančias užėigas ir alumi prekiaujančius kioskus dingtų ir valkatos. Skambinusieji vyresnio amžiaus žmonės (jaunimas – reta išimtis), matyt, gyvena šalia tokių prastos reputacijos įstaių ir dėl to patyrė nepatogumų. Jų nuomone, padėti reikia garbingiems piliečiams, kurie sunkiai dirbo visą gyvenimą ir su kuriais jie buvo linkę tapatintis („*Ar mums kas davė bent tuos kelis litus*“, „*Ką mes turim*“ ir pan.), o ne sukti galvą dėl kažkokių prasigėrusių benamių. Jaunesniems, darbingo amžiaus žmonėms būdingesnė indiferentiška pozicija: jie dažniausiai neturi nei laiko, nei noro dalyvauti viešose diskusijose apie visuomenės solidarumą ir pagalbą vargstantiems.

Reikia pažymėti, kad stebina ne tiek didžiausiame Lietuvos dienraštyje pateiktų tekstų, radijo laidų turinys, kiek jų gausa (kiekvie-

ną savaitę ir net dažniau). Tačiau šiuose rašiniuose, pokalbių ir gyvenimo būdo laidose paprastai domimasi tik paties žemiausio visuomenės sluoksnio gyvensena – tais, kuriems pakilti jau nepavyks. Tikėtina, kad dar sunkiau sektųsi surasti ir prakalbinti žmones, kurie nėra valkatos ir bando nuslėpti savo atskirtį, nesitaiksto su ja taip, kaip susitaiko socialiniam dugnui priskirtini, akivaizdžiai viską praradę ir jokios ateities nebematantys asmenys. Būtent viešai nedemonstruojama atskirtis, kartais net tiesiogiai nesietina su pajamomis ir skurdu, yra skaudžiausia visuomenės problema. Todėl apmaudu, kad daugiau dėmesio susilaukia aiškiai matomi ir, deja, nebepataisomai ydingi reiškiniai. Kita vertus, tai būdinga ne tik efektingai informaciją pateikiančiais žiniasklaidais, tai ir socialinių mokslų problema.

Šiuo konkrečiu atveju tiktų P. Bourdieu pastaba, kad socialinių mokslų klaidas dažniausiai lemia nekontroliuojamas santykis su objektu, mat tas santykis perkeliamas į objektą. Šio iškilaus sociologo nuomone „žmonės, kurių profesija yra objektyvuoti socialinį pasaulį, taip retai sugeba objektyvuoti save ir taip dažnai neįstengia suprasti, kad jų neva mokslinis diskursas yra ne apie objektą, o apie savo santykį su objektu“ (Bourdieu, Wacquant 2003: 98). P. Bourdieu mintims apie pažinimo galimybių ribotumą savotiškai atliepia F. A. Hayeko išvada, kad suprasime tuo mažiau, kuo labiau nuo mūsų skirsis tos būtybės, kurias mėginame suprasti. „Ne tik neįmanoma pažinti, bet net beprasmiška kalbėti apie protą ir sąmonę, visiškai kitokią nei mūsų protas ir sąmonė“, – pesimistiškai konstatavo mokslininkas (Hayek 2002: 69). Iš esmės taip išreiškiamas skeptiškas požiūris į skirtingų socialinių sluoksnių bendravimą, galimybę susikalbėti ir susitarti dėl viems svarbių vertybių.

Galbūt dėl šios priežasties sociologinis atskirties problemos nagrinėjimas vis dažniau remiasi žurnalistikos ir beletristikos pavyzdžiais, kurie atrodo įdomesni, teikiantys daugiau informacijos apie reiškinį negu socialinių tyrimų duomenys ir standartinės išvados (pvz., „atkreipti dėmesį“ arba „būtina tęsti šios krypties tyrimus“). Nors nemaža dalis žiniasklaidoje pateikiamos medžiagos būna paviršutiniška, vienpusiška ir neetiška, akivaizdus jos privalumas – iškart akcentuojami aštriausi kampai, o ne miglotų tendencijų užuomazgas rodantys skaičiai, koeficientai ar itin patikimi tyrimo metodai, kurie dažniausiai neleidžia formuluoti kategoriškų (t. y. aiškių) išvadų. Žiniasklaida, be abejo, šį savo privalumą pastebi ir stengiasi jį išryškinti. Reikia tik ap-

gaillestauti, kad ne visada tai daro korektiškai, kartais sociologai kritikuojami nepagrįstai, neįsigilinus į pateiktus tyrimų rezultatus.

Štai laikraštyje „Vakarų ekspresas“ paskelbto straipsnio autorė tvirtino, kad *sociologai* kalba apie iš kartos į kartą perduodamą marginalo statusą, apie savanoriškai pasirenkamą tokią patogią gyvenimą: nereikia dirbti, mokėti mokesčių, visuomeninės organizacijos išrūpina pašalpas ir maisto daivinius. Nakvynės namų darbuotojai (kasdien bendraujantieji su užribio žmonėmis specialistai) sako, kad tikrovė yra kitokia: benamiai yra nesaugūs, praradę tapatybę, dažnai kamuojami psichikos ligos ar ištikti virtinės patologinių nesėkmių. Šiame straipsnyje taip pat konstatuojama minėtose radijo laidose išryškėjusi priešprieša: „padorūs“ piliečiai benamius nertai sumuša, iš jų tyčiojasi (Žiemytė 2011: „Vakarų ekspresas“). Anot specialistų, kad žmonės pradėtų kabintis į gyvenimą, turi būti sukurta visa pagalbos sistema. Kita vertus, žiniasklaidoje beveik nekalbama apie tai, kiek tokia efektyviai veikianti sistema kainuotų mokesčių mokėtojams ir kokių rezultatų būtų galima tikėtis. Minėtas Olandijos bendruomenių atvejis verčia abejoti integracijos ir paramos sistemų efektyvumu. O San Francisko mieste, garsėjančiame tolerancija visoje JAV Vakarų pakrantėje, matyti klestinti valkatų gyvenimo: savivaldybė neblogai tenkina elementarius marginalų poreikius, tačiau nesiekia integruoti ar kaip kitaip koreguoti šių asmenų gyvenimo. Vargetos kasryt gauna maisto daivinį, jie įleidžiami į prabangius miesto centrinės bibliotekos rūmus, nakvynės namuose jų laukia paklotos lovos. Tačiau rezultatai nelabai džiugina: valkatos trikdo bibliotekos skaitytojus, lenkiasi nakvynės namų, kur tektų laikytis nustatytų taisyklių. Kitaip tariant, nei išvaizda, nei elgsena jie nesiskiria nuo skriaudžiamų ir engiamų Lietuvos marginalų. Taigi galima spėti, kad nei konkrečios socialinės integracijos koncepcijos, nei humaniškas liberalių bendruomenių požiūris į atskirties grupes iš esmės nieko nekeičia, tik padidina atsakingų piliečių, mokesčių mokėtojų našta.

Abejotina, kad nerūpestingą valkatos gyvenimą akcentuotų daugelis sociologų, kad tik socialiniai darbuotojai ir žurnalistai galėtų suprasti ir užjausti visuomenės pakraščio žmones. Vis dėlto reikia pripažinti, kad, atskleidžiant atskirties grupių vertybinius prioritetus, publicistika tapo rimta mokslinio socialinio tyrimo konkurente. Kita vertus, nekelia abejonių ir tai, kad sociologinis tyrimas išlieka svar-

bus atskirties reiškinio pažinimo instrumentas. Todėl būtina išryškinti naujus problemos akcentus. Vertybių konfliktas, kuris tradiciškai tapatinamas su visuomenės propaguojamų vertybių nepripažįstamais atskaldūnais, galėtų būti kitaip traktuojamas, siejamas su diskusija apie bendras visus žmones vienijančias vertybes. Vis dažniau išskyla klausimas, kodėl (ar) būtina jas puoselėti. O gal tokių pamatinių vertybių jau faktiškai nebėra ir nebereikia jų dirbtinai gaivinti? leškant atsakymų į šiuos amžinus gyvenimo reikšmių ir prasmų klausimus, pozityviai nuteikia gal tik V. Kavolio įžvalga: tos vertybės, kurios išlieka istorijoje, kurios skamba skirtingoms kartoms, yra reikšmingesnės nei vertybės, kurios suskamba tik vienu metu ir paskui pamiršamos (Kavolis 1992: 18).

Vertybių universalumo tema, be abejo, yra pernelyg plati, kai bandoma aptarti ir apibendrinti konkrečių sociologinių tyrimų duomenis. Taigi, perfrazuojant V. Kavolį, reikėtų susirūpinti, kas skamba šandien, ką norėtume arba ko nebenorėtume prisiminti rytoj? Kai kalbama apie socialinės atskirties vertybinį aspektą, pakraščio žmonių vertybines nuostatas, vis aktualesnis tampa žmonių bendravimas: bendravimo vieta grupės vertybių hierarchijoje, atskirties grupių socialinės aplinkos ypatumai, visuomenės pakraščių gyvensenos įvairovė.

SOCIALINĖS ATSKIRTIES TYRIMO AKCENTAI: GRUPIŲ SKIRTUMAI IR SIEKIS APIBENDRINTI

Sociologiniai atskirties tyrimai vyksta nuolat. Akivaizdu, kad jų plėtros nestabdo anksčiau aptarti veiksniai, galintys lemti skeptiškas tyrėjų nuostatas – bejėgiškumo jausmą, kai pastangos aiškintis atskirties priežastis, pagrįsti išvadas ir rekomendacijas atrodo beprasmes. Dažniausiai tiriamos didžiausios visuomenės pakraščiams priskirtinos grupės: benamiai ir vargetos, kaliniai ir teisti, nusikalsti linke asmenys (taip pat itin dominantys žiniasklaidą), neįgalieji. Gausiausių grupių atskirties priežastys ir gyvensena skiriasi iš esmės, jas vienija tik *silpnųjų ar atstumtųjų statusas*. Ši sąvoka siejama su integracija (dalyvavimu), visuomenėje dominuojančiais požiūriais ir tiriamųjų poreikiais: pakraščių žmonėms reikalinga visuomenės parama, todėl jie laikomi silpnais ir patys taip jaučiasi. Neretai, visuomenėje įsigalėjus tam tikriems stereotipams, silpnieji tampa *atstumtais*, nors tikrai ne visi neigiamai vertinami asmenys yra silpni (pvz.,

kriminalinio pasaulio „autoritetai“). Kita vertus, ilgesnį laiką stebint šias grupes ryškėja įvairios jų gyvenimo kelių sankirtos: kalinius ir fiziškai neįgalius žmones sieja judėjimo laisvės apribojimai (keturios sienos), vargetas ir buvusius kalinius – benamystė. Taip pat nereti atvejai, kai vienatvės naštos nebepakeliantys neįgalieji priversti tenkintis valkatų draugija, susitaikyti su tuo, kad prageriama jų pensija, kuklus būstas tampa landyne.

Vienas iš svarbiausių socialinės integracijos tikslų – tinkamų vertybinių nuostatų formavimas. Norint atskleisti atskirties veiksnio įtaką, būtų tikslinga palyginti ir apibendrinti didžiausių atskirties grupių vertybinių tyrimų rezultatus. STI Stratifikacijos skyriaus turimi duomenys (2003–2009) suteikia galimybę geriau pažinti Lietuvos žemiausiąją klasę, jai priskirtinų žmonių perspektyvas, nuopuolį ir atitinkamas vertybines orientacijas lėmusias aplinkybes. Trumpai aptarsime šių respondentų grupių ypatumus.

Vargetos. Išskirtinis bruožas – pasiektas socialinis dugnas, tačiau atsisipirti nuo jo ir kilti aukštyne beveik neįmanoma. Kita vertus, galima įžvelgti ir vieną tokios beviltiškos padėties privalumą: šie žmonės nedalyvauja šalies ekonomikoje, todėl jos nuosmukiai, stagnacijos ir pakilimai beveik nepaveikia dugne atsidūrusių piliečių gyvenamos, krizių, reformų pasekmės marginalių ypatingai nesukrečia, netampa išbandymais. Šiuo atveju tik vertybinis tyrimo aspektas tampa itin svarbus: kaip vargetos vertina savo padėtį visuomenėje ir kaip visuomenė žiūri į juos. Akivaizdu, kad dalis visuomenės (gal net didesnioji) linkusi vargšus bedalius užjausti ir retkarčiais sušelpiti, tačiau jokių būdu nenorėtų arčiau prisileisti. Daugeliu atveju duodama išmalda reikalinga ir ją duodančiajam, ir jos prašančiajam. Juk kartais tiesiog norisi būti geram, ką nors pradžiuginti ar nuraminti vieną kitą sąžinės priekaištą. Varguomenės tyrimas vyko 2003–2004 m. ($N=233$), tyrime dalyvavę asmenys (benamiai, valkatos, elgetaujantys jauni narkomanai) buvo kalbinami jų būriavimosi vietose: prie šiukšlių konteinerių, kioskų, stotyse, turgavietėse, šaltuoju metų laiku – ir viešosiose bibliotekose, pašto skyriuose, poliklinikose. Išvardytos bendravimo su respondentais vietos rodo, kad šiai grupei priskirtini asmenys, nors daugelis jų matyti nenorėtų, vis tiek labai gerai matomi. Todėl visuomenė dažniausiai linksta tik juos tapatinti su socialine atskirtimi. Taip for-

muojasi neteisinga atskirties samprata, siejama su apsileidimu, girtuoklyste ir piktnaudžiavimu teikiama parama.

Kaliniai. Lietuvoje bausmę įkalinimo įstaigose atlieka maždaug 8–10 tūkstančių žmonių¹. Išskirtinis grupės bruožas – izoliacija ir laisvės vertybės akcentavimas. Šio gyventojų sluoksnio socialinės rizikos ypatumus tiksliausiai apibūdina didėjantys pakartotinio nusikalstamumo rodikliai, nepakankamai veiksmingos prevencinės priemonės (Ustinavičiūtė, Laurinavičius, Žukauskienė, Bandzevičienė 2010: 40). Kalinių tyrimas vyko 2005 m., respondentai ($N=131$) kalbinti jų įkalinimo vietose (Lukiškėse, Pravieniškėse, Marijampolėje, Panevėžio moterų kalėjime), kur slinko vienodos, nuoboduli ir atgrasia rutina paženklintos dienos. Taigi visuomenei jie nėra matomi, tačiau daugumai piliečių kelia baimę. Tuo didelės dalies piliečių neigiama nuomonė apie nuteistuosius skiriasi nuo vargetų sluoksnio vertinimų. Kita vertus, kalinių, ypač jų „autoritetų“, asmenybės ir gyvenamos bei vertybinių nuostatų ypatumai daugelį žmonių domina, žadina jų smalsumą taip pat kaip ir valkatų gyvenimo istorijos. Įkalinimo įstaigose apklausti asmenys veikiausiai tai suprato, todėl jautėsi saugūs ir drąsūs. Jų bėdos, atstumtųjų padėtis išryškėja tik atgavus išsvajotąją laisvę.

Buvę kaliniai. Išskirtinis šios respondentų grupės bruožas – komplikuota adaptacija atlikus skirtą bausmę ir grįžus į laisvę. Tyrimas vyko 2006 m., grupę sudarė nakvynės namuose gyvenantys darbingo amžiaus vyrai (30–55 m., $N=89$). Jie atstovavo labiausiai pažeidžiamam teistų asmenų sluoksniui – tiems, kurių laisvėje niekas nelaukia. Jų ryšiai su šeima (jei tokia buvo), buvusiomis draugėmis nutrūkę arba labai silpni, nėra nei pastovaus darbo, nei materialinės ar moralinės artimų žmonių paramos. Nakvynės namai tėra laikinas būstas. Taip gyvenant ateities perspektyvos ir toliau lieka labai miglotos. Buvę kaliniai didelio susidomėjimo nekelia, tačiau daugelis žmonių jų, kaip ir visų teistų asmenų, vengia ir prisibijo. Todėl ši socialinės rizikos grupė dažnai papildo benamių vargetų gretas arba nusikalte vėl atsiduria kalėjime. Kalėjimų senbuvių atskirties ypatumai – nuolatinė „migracija“ tarp įkalinimo įstaigos ir šiukšlių konteinerio, neaiškios jų legalaus darbo ir būsto perspektyvos – verčia lai-

¹ Lietuvos statistikos departamento duomenimis, 2010 m. pradžioje įkalinimo įstaigose buvo 8,7 tūkst. kalinių, t. y. 667 daugiau nei 2009 m.

kyti juos problemiškesniu varguomenės sluoksniu. Tuo jie skiriasi nuo minėtų socialinio dugno atstovų, kurie net labai miglotų perspektyvų ar siekių nebeturi.

Negalės žmonės. Su kitomis respondentų grupėmis neįgaliosius siejo tik visuomenės silpnųjų padėtis. Tyrimo dalyviai – fizinę (judėjimo) negalę turintys asmenys, atstovaujantys gausiausią neįgaliųjų socialinį sluoksnį ($N=100$). Su jais bendrauta Valakampių reabilitacijos centre ir Justiniškių sporto klube. Negalės žmonių socialinė atskirtis iš esmės kitokia, tačiau didelės visuomenės dalies požiūris į juos toks pats dviveidiškas kaip ir vertinant kitas pakraščių grupes. Absoliuti piliečių dauguma neįgaliuosius užjaučia ir net žavisi jų pastangomis įsitvirtinti gyvenime, stoiškai įveikti kliūtis. Kita vertus, jie vis dar suvokiami kaip „kitokie“, dažnai vengiama artimiau bendrauti su vežimėliuose sėdinčiais žmonėmis. Juk tam reikia nemažų pastangų: įveikti psichologinį barjerą, mąstymo inerciją, keisti kai kuriuos bendravimo įpročius. Taip sudrumsčiama ramybė, pažeidžiamas dažnai nelengvai pasiektas dvasios komfortas, kuris daugeliui brandžių asmenybių tampa itin svarbus. Paradoksalu, bet daugelis respektabilių piliečių bijo fiziškai silpnų negalės žmonių. Tokią prielaidą patvirtina visuomenės požiūrio į neįgaliuosius tyrimo duomenys (Maniukaitė 2008, 2009). Daugelis kalbintų jaunų žmonių prisipažino, kad sutrinka pamatę neįgaliu tapusį draugą, nežino, ką jam pasakyti, todėl jaučiasi kalti, lyg būtų jam ką nors skolingi. Nenuostabu, kad tokių susitikimų vengiama, kol pagaliau ryšiai nutrūksta. Nestebina, kad ir patys neįgalieji dažnai nelinkę dėl to labai liūdėti, kartais net jaučiasi geriau, kai nebereikia nenuoširdžiai bendrauti. Negalės žmonės lygiai taip pat pripažįsta, kad nežino, ko tikėtis iš sveikųjų, ką norėtų išgirsti iš buvusių draugų, kolegų ar viešumoje sutiktų praeivių.

Kita vertus, pati negalės samprata nuolat kinta, gal net greičiau, nei tampa pastebimi daugumos piliečių požiūrio į neįgaliuosius pokyčiai. Negalės sampratą apibrėžia konkrečios šalies kultūra ir vertybės, tačiau, kaip pažymi R. Vaičekauskaitė, negalė nuolat inspiruoja visuomenę kvestionuoti kultūrinės normas ir vertybes. Šio proceso rezultatas – savita **negalės kultūra**, kuri yra ne tik unikali neįgaliųjų patirties išraiška, bet ir juos solidarizuojanti jėga, kylanti iš pasipriešinimo negalės žmonių padėčiai visuomenėje (Vaičekauskaitė 2009: 9-11).

Atskirties grupių vertybiniai prioritetai buvo tiriami laisvo pokalbio su respondentais metodu. Pokalbio kryptį lėmė parengtas klausimynas, tačiau bendravimo su respondentais pobūdį koregavo ir konkreti situacija: pokalbio vieta (patalpa ar gatvė, skveras), tyrimo dalyvių noras ar nenoras atsiskleisti, išsamiau aptarti jiems rūpimus dalykus. Tyrimo metu išryškėjo lyties veiksnio įtaka, vyrų ir moterų vertybinių prioritetų skirtumai. Sociologinis galvojimo būdas, kaip tvirtino V. Kavolis, moterims ir vyrams esmines juos skiriančias savybes suteikia pagal veiklą visuomenėje, kurią jie patys pasirenka arba kurią jiems skiria darbu padala (Kavolis 1992: 149). Remiantis duomenų analize galima manyti, kad atskirtį patyrusių žmonių nuostatas, svarbiausių gyvenimo vertybių sampratos ypatumus lytis lėmė taip pat, o kartais net labiau nei jų atskirties pobūdis (t. y. neįgalumas, teistumas ar valkatavimas, benamystė). Šiuo atveju vienai ar kitai atskirties grupei būdingą gyvenseną būtų galima tapatinti su V. Kavolio minimomis veikla ir padala. Todėl buvo tikslinga kalbėti apie vyrų ir moterų požiūrį, kai kuriais atvejais išskiriant atitinkamus tiriamų atskirties kontingentų pogrupius.

SVARBIAUSIŲ GYVENIMO VERTYBIŲ SAMPRATA

Siekiant išsamiau nušviesti atskirties vertybinius akcentus pirmiausia iškyla palyginimo problema. Kitaip tariant, tenka apsispręsti, ar yra galimybė taikyti vienodus vertybinio darinio kriterijus, kai kalbama apie labai skirtingų grupių, skirtingo likimo asmenybių nuomones ir nuostatas. Remiantis daugelio sociologinių tyrimų (ypač susijusių su jaunimo socialiniu profesiniu apsisprendimu) patirtimi, būtent vertybinė orientacija gali tapti lyginamųjų tyrimų instrumentu. Vertybinė orientacija, A. Matulionio nuomone, yra asmenybės dvasinio pasaulio dalis, jos motyvacijos pagrindas, yra arčiau veiksmo, gyvensenos, kartu jau būdama tam tikru „atstumu“ nuo pačios visuomenės, nuo jos daiktinės aplinkos (Matulionis 2001: 15-16). Vertybinė orientacija gali būti suprantama kaip individo elgseną reguliuojantis socialinis psichologinis mechanizmas – įvairių skirtingo lygmens vertybinių darinių visuma. Varguomenės tyrime buvo akcentuojama **gyvenimo prasmės sąvoka**, išreiškianti bendriausio lygmens vertybinę orientaciją. Ši metodika, siekiant palyginti įvairias žemiausiajai visuomenės klasei priskirtinas grupes, buvo taikoma ir vėliau atliktuose kalinių bei negalės žmonių tyrimuose. Gyvenimo prasmės samprata žymi asmenybės kryptingumą

tam tikrų gyvenimo sričių atžvilgiu, išryškina žmogui svarbiausias vertybes, formuojančias jo vertybių hierarchinę struktūrą.

Respondentų klausta, kas jiems gyvenime svarbiausia, dėl ko ir kaip verta gyventi. Dauguma atskirtį išgyvenančių žmonių, paraginti nuoširdžiai išsikalbėti, apmąstyti savo praeitį ir dabartį, gebėjo apibūdinti jiems svarbiausias gyvenimo vertybes. Gyvenimo prasmės sampratą papildė respondentų išsakytos nuomonės apie sėkmę lemiančias aplinkybes ir asmenybės savybes – **gyvenimo sėkmės samprata** (1 ir 2 lentelės). Šie vertybiniai dariniai išryškina kognityvinę vertybinės orientacijos lygmenį, atspindintį respondentų brandumą, gebėjimą pažinti ir skirti universalias, kiekvienam žmogui ar visai visuomenei svarbias vertybes nuo tų vertybinių prioritetų, kuriuos lėmė aplinkybės, gyvensena ar emocijos (reiškinio, veiklos patrauklumas, įdomumas ar tiesiog būtinumas, neišvengiamumas).

Remiantis lyginamųjų tyrimų duomenimis, galima spėti, kad socialinė atskirtis riboja daugelio respondentų pažintinę veiklą ir akiračio plėtrą, todėl jų vertybinės orientacijos kognityvinis lygmuo dažnai buvo nesusiformavęs. Tai ypač buvo būdinga kaliniams, šiek tiek mažiau – bausmę atlikusiems teistiems asmenims. Šiems tyrimo dalyviams vienintelis aplinkos ir plačiojo pasaulio vertinimo kriterijus – jie patys. Vertybė, jų nuomone, yra tai, ką jie pažįsta ir kas jiems įtinka, visa kita dažniausiai buvo apibūdinama žodžiu „nesąmonė“. Kalbinti kalėjimų senbuviai reišė tvirtą įsitikinimą, kad panašiai mąsto beveik visa žmonija, tik vienas kitas išsišokėlis kažkodėl „knisa normaliems žmonėms smegenis“. Teistumas ne tik lėmė skurdoką universaliųjų gyvenimo vertybių sampratą, tyrimo dalyvių suvokimą, dėl ko ir kaip jie patys norėtų gyventi. Tikėtina, kad nusikalstamo pasaulio aplinka neigiamai paveikė ir emocinį lygmenį: respondentai sunkiai įvardijo tai, kas jiems malonu, buvo linkę akcentuoti jiems nepriimtinius, nepakenčiamus dalykus. Kitaip tariant, nusikaltimą padariusių žmonių vertybės ilgainiui galėjo tapti antivertybėmis, formuojančiomis atitinkamą identitetą, baigtą socialinį psichologinį nusikalsti linkusiųjų portretą.

Reikia pripažinti, kad gyvenimo apmąstymai ir apibendrinimai nėra įprastas socialinę atskirtį patiriančių žmonių užsiėmimas. Nemaža dalis tyrime dalyvavusių vargetų ir teistų asmenų pirmą kartą bandė įvardyti svarbiausias gyvenimo vertybes. Galbūt dėl šios priežasties daugelis respondentų nesiryžo išskirti vieno ar kito dalyko, la-

biau buvo linkę įprasminti patį gyvenimą kaip dovaną, savaime žmogui duotą neįkainojamą vertybę. Išimtį sudarė tik neįgalieji, kurių gyvenimą sujaukė nelaimingi atsitikimai ir ligos. Jų gyvenimas – tikrai ne dovanėlė, veikia sunkios pastangos prisitaikyti, nuolatinė kova už teisę oriai gyventi.

1 lentelė. Respondentų nurodytos svarbiausios gyvenimo vertybės (proc.)*

Kas Jums gyvenime svarbiausia	Vargetos		Kaliniai		Buvę kaliniai (vyrai)	Neįgalieji	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys		Vyrai	Moterys
Gyvenimas-dovana	28	21	27	24	26	–	–
Vaikai	28	44	21	61	18	3	8
Šeima	–	–	33	18	22	18	13
Darbas, mokslas						36	23
Materialinė gerovė, pinigai						18	23
Sveikata						9	33
Palikti pėdsaką, pagarba	–				9		
Meilė, mylimas žmogus	9	6			2		
Saviraiška, kūryba						9	5
Bendravimas						9	10
Šviesi ateitis	3	2			6		
Malonumai, pramogos					5		
Savarankiškumas, nebūti našta						4	10
Dievas, tikėjimas	5	12			–	4	5
Gyventi neverta	15	6	3	3	4		
Nežino, nerūpi neatsakė	3	3	14	9	13	24	13

* Lentelėje pateiktų duomenų šaltiniai – minėtų socialinės atskirties tyrimų (2003-2009 m.) rezultatai. Remiantis šių tyrimų medžiaga sudarytos ir 2–6 lentelės. Dalis straipsnyje pateiktų duomenų buvo publikuota šio straipsnio literatūros sąrašje nurodytuose STI leidiniuose.

Įdomu, kad kalbinti negalės žmonės gebėjo apibūdinti vertybinių prioritetų pokyčius, susijusius su ištikusia nelaime. Daugelis nurodė, kad anksčiau jiems gyvenime svarbiausia buvo šeima, o tapus neįgaliais – darbas, mokslas, profesinis pasirengimas ir galimybė persikvalifikuoti, įgyti naują specialybę. Tai lėmė, kad neįgaliesiems daug svarbesnės tapo materialinės vertybės, pajamos, leidžiančios jaustis daugiau ar mažiau savarankiškiems, nepriklausomiems nuo artimųjų (kartais, deja, ir visai svetimų žmonių) malonės. Kita vertus, materialinės gerovės akcentavimas neretai atspindėjo tendenciją pernelyg sureikšminti buitines sąlygas, o vis iškylančius būties įpras-

minimo klausimus atidėti „geresniems laikams“. Štai ne vienas neįgalus respondentas pažymėjo, kad jo gyvenimo prasmė yra gauti socialinį būstą ir jį gražiai įsirengti. Patogiai įsikūrus bus galima pagalvoti ir apie kitas vertybes, asmenybės saviraišką. Bet ar bebus likę noro ir jėgų tobulėti? Juk laikas, deja, nelaukia.

Tyrimų duomenys iš esmės rodo ryškėjančią atskirties grupių taikoskyrą: tipiškai užribo žmonės (vargetos, kaliniai) linkę gyventi ir džiaugtis šia diena, negalės žmonės – sulaukti geresnių laikų, kai pagaliau bus galima atsikvėpti ir gyventi „tikrą gyvenimą“. Tai, kad neįgalieji turi ateities viziją, galvoja apie perspektyvas ir bando kurti realius gyvenimo planus, be abejo, yra teigiamas gyvensenos aspektas. Kita vertus, šis privalumas gali tapti rimta kliūtimi, lemiančia nykią kasdienybę, ribotus interesus. Tikėtina, kad anksčiau ar vėliau negalės žmonėms teks susimąstyti apie jų savarankiškumo kainą ir „atidėto tikrojo gyvenimo“ padarinius.

Taigi neįgalių respondentų gyvenimą, jų nuomone, labiau nei darni šeima įprasmina asmeniniai laimėjimai, galimybė gyventi oriai ir savarankiškai. Dar rečiau jie gyvenimo prasmę siejo su palikuonimis, vaikų, anūkų laime. Šios vertybės reikšmę itin dažnai pabrėžė vargetos ir kaliniai, ypač moterys. Tačiau stebino, kaip skirtingai vyrai ir moterys suvokė savo vaidmenį, santykius su vaikais. Beveik visi tyrime dalyvavę socialinio dugno atstovai savo vaikų buvo nematę daugelį metų, atsitiktinai sutikę nebūtų jų atpažinę. Tai netrukdyt vyrams puoselėti saldžią kalėdinę pasaką apie stebuklingą, be jokių pastangų įvyksiantį susitikimą su sūnumi ar dukra. Daugelis kalbintų vaikataujančių vyrų tvirtino, kad tik ši svajonė suteikia prasmę jų varganam gyvenimui, kad jie savo suaugusį vaiką tikrai atpažins, apsikabins, ir nuo tada viskas keisis į gerą pusę. O beveik visos benamės moterys žinojo, kur gyvena jų kadaise palikti vaikai, kaip jiems sekasi. Nenorą susitikti su atžalomis respondentės dažniausiai siejo su gėdos jausmu: vaikams bus nesmagu, jei jų apsilėidusią, prasigėrusią motiną pamatys draugai ar kaimynai. Galima manyti, kad visuomenės užribyje atsidūrusioms moterims rūpėjo jų vaikų gyvenimo sėkmė, dažniausiai siejama su aktyviai asmenybei būdingais bruožais.

Respondentų gyvenimo sėkmės samprata išryškino Dievo ir tikėjimo reikšmę žmonėms, kuriems gyvenime labai nesisėkė. Tikėjimą aukštesnės būtybės galia kaip gyvenimą įprasminančią verty-

bę šiek tiek dažniau akcentavo tik vargetų grupei priskirtinos moterys, bet, jau daugelio respondentų nuomone, Dievo pagalba tikrai lemia gyvenimo sėkmę.

2 lentelė. *Gyvenimo sėkmės samprata (proc.)*

<i>Kas lemia sėkmę</i>	Vargetos		Kaliniai		Buvę kaliniai (vyrai)	Neįgalieji	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys		Vyrai	Moterys
Aktyvumas (drąsa, valia, ryžtas)	14	18	26	30	42	30	25
Darbas, darbštumas	14	10	19	18	22	5	15
Dievas, tikėjimas	16	18	10	9	18	9	20
Pinigai, turtas	14	10	11	–	10	14	13
Šeima, tėvai	7	8	11	15	16	3	15
Bendravimas	4	3	11	12	8	16	13
Gabumai, įgimtos savybės	7	8	6	6	4		
Gera sveikata	3	4	–	–	6	20	30

Nors gyvenimo sėkmė dažniausiai buvo siejama su aktyvios, valingos asmenybės apsisprendimu bei iniciatyvomis, svarbios rodėsi ir kitos aplinkybės: pinigai, šeimos ir draugų parama. Tik įgimtų gebėjimų ir mokėjimų reikšmės respondentai buvo nelinkę pervertinti. Gal socialinę atskirtį lėmė tokių gabumų stoka ar nenoras mokytis, įgyti praktinių žinių? Tai, be abejo, tėra prielaida, grindžiama išryškėjusiu sampratos prieštaravimu: respondentų ypač akcentuotas sėkmės garantas – aktyvi asmenybės pozicija, iniciatyvumas – beveik nesiejamas su asmenybės saviraiškos vertybėmis. Tikėtina, kad šis prieštaravimas gali būti pasyvius, nusivylusius žmones apibūdinantis bruožas. Sėkmė, jų nuomone, skirta ne jiems, o drąsiems ar kitokios socialinės kilmės žmonėms. Visuomenės silpnieji ir atstumtieji, sprendžiant iš respondentų išsakytų nuomonių, aktyvumą linkę tapatinti su įžūlumu, kitų žmonių nepaisymu, su tais, kurie „lipa per galvas“. Tokia nuostata neretai lemia neigiamą požiūrį į visus, kurie gyvenime ko nors pasiekia ir sėkmingai tvarkosi. Kai išsilavinimas, darbštumas ir gebėjimai nelaikomi svarbiomis vertybėmis, belieka kitiems pavydėti sėkmės ir jiems klijuoti vagių etiketes.

EMOCINIS RESPONDENTŲ VERTYBINĖS ORIENTACIJOS LYGMUO

Emocinį vertybinės orientacijos lygmenį apibūdina individui ar individų grupei patraukliausi dalykai: žavintys, teikiantys sielai atgaivą, keliantys susidomėjimą. Dažniausiai jie siejami su galimybe maloniai leisti laiką, patirti naujų įspūdžių, puoselėti įgimtus gabumus, atsidėti mėgstamam užsiėmimui. Ar turi tokių galimybių socialinę atskirtį patiriantys žmonės, ar jų gyvenime dar yra vietos mažiems džiaugsmams? Žemiau pateikti duomenys rodo tai, kas galėtų pradžiuginti respondentus, leistų jiems atsipalaiduoti ir bent trumpam užmiršti kasdienes rūpesčius (3 lentelė). 4 lentelėje matyti, ką respondentai iš tikrųjų veikia laisvalaikiu, kiek šie užsiėmimai tenkina silpnųjų visuomenės narių poreikius ir troškimus.

Tyrimo eigoje tapo aišku, kad pavyks išryškinti ir palyginti tik vargetų ir negalės žmonių prioritetus, jų mažuosius džiaugsmus ir didžiuosius laisvalaikio pomėgius. O kalėjimų rutina pasirodė tokia nyki, kad įkalinimo įstaigose kalbinti asmenys retokai pajėgė prisiminti tai, kas galėtų praskaidrinti pilkas ir vienodas kalinio dienas. Todėl buvo minimi keistoki užsiėmimai: keršto planų kūrimas, skundų rašymas įvairioms Europos Sąjungos žmogaus teisių gynimo organizacijoms ir Lietuvos institucijoms, kartais bandyta mokytis kalbų ir pan. Vargu ar šios iniciatyvos teikė respondentams malonumą, tačiau bent jau laikas greičiau praeidavo. Ne ką geriau stumti dienas sekėsi ir išėjusiems į laisvę nakvynės namų gyventojams. Į nakvynės namus juos įleisdavo tik vakare. Dienas iki 18 valandos jie leisdavo taip, kaip kas išmanė. Dažniausiai šiuos teistus asmenis pavykdavo sutikti Vilniaus kalinių reabilitacijos centre, kur jie bendraudavo su panašaus likimo draugais. Neatrodė, kad tokia draugija tyrimo dalyvius labai džiugino. Veikiau išryškėdavo sunkiai slepiamas apmaudas suvokus, kad ištrūkti iš šio uždaro rato nepavyks.

Sprendžiant iš pateiktų duomenų, emocinis respondentų vertybinės orientacijos aspektas susijęs su bendresnio pobūdžio vertybiniais prioritetais, gyvenimo prasmės sampratos ypatumais ir jos raiška. Vargetoms ir kaliniams būdingą požiūrį, kad gyvenimas yra dovana, savaime vertybė, atitiktų nenoras ar negebėjimas išskirti mėgstamiausius, labiausiai džiuginančius dalykus. Tvirtinama, kad viskas yra nuostabu. Tai, matyt, reiškia, kad reikia tenkintis kiekviena be nemalonių incidentų praėjusia diena, todėl netinka būti išrankiems, negalima painioti svajonių ir tikrovės.

3 lentelė. Žavintys, sielai atgaivą teikiantys dalykai (proc.)

	Vargetos		Neįgalieji	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Gamta, buvimas gamtoje	19	17	18	13
Bendravimas	9	15	16	25
Niekas nežavi, nyku, pilka	13	5	13	20
Grožis, menas, literatūra			13	30
Hobis, mėgstamas užsiėmimas			16	5
Sielos ramybė			7	7
Darni šeima			5	8
Meilė, seksas	13	3		
Pramogos			9	3
Pasaulis savaime nuostabus, sunku išsirinkti	10	18		

Tokia nuostata galėjo lemti vargetų dvasios pusiausvyrą: šie tyrime dalyvavę žmonės, palyginti su neįgaliųjų grupe, buvo mažiau linkę į depresiją, rečiau samprotaudavo apie beviltiškai nykią, bedžiaugsmę kasdienybę. Negalės žmonės, patyrę netikėtą nelaimę, suvokę gyvenimo dovanų trapumą ir nepatikimumą, daug dažniau pabrėždavo, kad niekas jų nebedžiugina. Šiuo atžvilgiu ypač skyrėsi moterų pozicija: neįgalios respondentės buvo itin skeptiškai nusiteikusios (20 proc.), o skurstančios benamės ir valkatos pesimistines nuotaikas pareiškėdavo gerokai rečiau (5 proc.).

Kita vertus, negalės žmonės turėjo aiškų tikslą – prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų, pasikeitusios artimiausios aplinkos. Ši aplinkybė galėjo ypač suaktualinti poreikį realiai suvokti galimybes ir ieškoti atitinkamų užsiėmimų. Neįgalieji, kaip ir tyrime dalyvavę vargetos, akcentavo gamtos reikšmę, galimybę būti gamtoje. Šiek tiek rečiau taip manė neįgalios moterys, sielos atgaivą ir teigiamas emocijas labiau linkusios sieti su estetinėmis ir meno vertybėmis, literatūra (30 proc.). Kita gyvenimo džiaugsmą teikianti veikla – bendravimas – moterims taip pat buvo svarbesnė nei vyrams. Neįgalius vyrus dažniau džiugino mėgstamas užsiėmimas, koks nors hobis. Varguoliams priskirtini vyrai dar kartais paminėdavo meilę ir seksą (13 proc.), varguolės moterys – nė viena.

Taigi negalės žmonės savo gyvenime įžvelgė daugiau sielai atgaivą teikiančių dalykų nei tyrime dalyvavę varguomenės atstovai. Ribotos dalyvavimo galimybės neįgaliuosius skatino ne tik ten-

kintis mažais džiaugsmis, bet ir apibendrinti, apmąstyti savo būseną. Taip išryškėjo tik šiai atskirties grupei būdingas vertybinis prioritetas – sielos ramybė, teikianti žmogui atgaivą ir pasitenkinimą gyvenimu. Galbūt tai lėmė ne tik daug laiko tarp keturių sienų praleidžiantiems neįgaliesiems, bet ir miesto bibliotekose dieną prieglobstį randantiems skurdžiams (benamiai nemažai spaudos rasdavo šiukšlynuose). Tačiau, sprendžiant iš 4 lentelėje pateiktų duomenų, judėjimo negalę turintys respondentai turėjo galimybę retkarčiais lankyti įvairius renginius, užsiimti menine kūryba. Neįgalūs vyrai daugiau laiko skyrė stebėti sporto rungtynes, internetui ir stalo bei kompiuteriniams žaidimams. Tyrime dalyvavę vargetos tokių galimybių veikiausiai neturėjo, todėl jiems teko džiaugtis retomis progomis žiūrėti TV laidas ar filmus, žvejyba (vyrams), rankdarbiais (moterims). vairesnį, turiningesnį neįgaliųjų laisvalaikį, nors populiariausias abiejų respondentų grupių užsiėmimas buvo knygų, periodinės spaudos skaitymas, ypač ten aptinkamų kryžiažodžių ir galvosūkių sprendimas. Ši veikla dėl suprantamų priežasčių buvo labiau prieina

4 lentelė. Populiariausi laisvalaikio užsiėmimai

Užsiėmimai	Vargetos		Neįgalieji	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Skaitymas, kryžiažodžiai	28	19	21	38
Sportas, rungtynių stebėjimas			29	2
Kinas, TV, muzikos klausymas	12	14		
Menas, kultūros renginiai, kūryba			13	18
Rankdarbiai, meistravimas	5	16	11	15
Buvimas gamtoje, žvejyba	12	4	13	2
Internetas, įvairūs žaidimai			16	2
Bendravimas su draugais	5	7		
Kolekcionavimas			4	5
Kelionės		18	5	5
Visas laikas laisvas arba laisvalaikio nėra	17	17		

Kita vertus, daugelis tyrime dalyvavusių negalės žmonių taip pat tvirtino, kad apie visavertį, jų interesus atitinkantį laisvalaikį jie gali tik svajoti. Tačiau esminis skirtumas tarp varguomenės ir judėjimo negalę turinčių asmenų grupių buvo laisvo laiko veikla, tam tikras užimtumas. Tarp neįgalių respondentų neatsirado nė vieno, kuris laisvu laiku nieko neveiktų ar nesugalvotų jokie užsiėmimo. Vargetų sluoksniu

atstovai gana dažnai sakydavo, kad nieko neveikia, nes jų visas laikas laisvas arba jie laisvalaikio neturi. Iš esmės tai tas pat: rūpinimasis vien egzistavimą palaikančiais dalykais, pastangos išgyventi iki vakaro ar sulaukti ryto dažniausiai susijusios su laisve nuo bet kokių įsipareigojimų, bet tikrai nėra hobis. Vis dėlto, lyginant respondentų labiausiai mėgstamus dalykus ir realiai jiems prieinamus užsiėmimus, rūpestį kelia ne tiek skurdokas, neturiningas laisvalaikis, kiek paprasto bendravimo su artimaisiais, draugais trūkumas. Nemaža dalis vargetų ir negalės žmonių, ypač moterų, akcentavo nuoširdaus bendravimo džiaugsmą, tačiau jų nurodyti laisvalaikio užsiėmimai niekaip nebuvo susiję su tokia vertybine nuostata.

BENDRAVIMO PRIORITETAI

Bendravimas, draugystė pakraščių žmonėms, matyt, netapo tuo, kuo turėtų tapti – viena svarbiausių gyvenimui prasmę suteikiančių vertybių. Dėl to reikia apgailestauti, nes būtent silpniesiems ir atstumtiesiems moralinė draugų parama labiausiai reikalinga. Bendravimo įgūdžių stoka veikiausiai lėmė susvetimėjimą, nepasitikėjimą žmonėmis, o tokiais atvejais nuoširdžius santykius keičia epizodiniai, būtinybe grindžiami kontaktai. Galbūt todėl visų keturių grupių respondentams geriau sekėsi nurodyti neigiamas, atstumiančias asmenybės savybes, nei apibūdinti, kokie žmonės jiems patinka, kokius teigiamus žmonių būdo bruožus jie išskirtų pirmiausia. Dažniausiai sakydavo, kad patinka geri žmonės, su gerais žmonėmis būtų verta draugauti. Jokios informacijos neteikiantį žodį „geras“ bandyta sukonkretinti atliekant atsakymų turinio analizę, tas pats metodas taikytas ir siekiant atskleisti neigiamų nuostatų ypatumus (5, 6 lentelės).

Išryškėjo, kad visuomenės užribyje atsидurę žmonės labiausiai nenkenčia visų rūšių melagių. Bjaurėjimasis melagystėmis – pati bendriausia vertybinė (tiksliau, antivertybinė) nuostata, būdinga visoms tyrime dalyvavusioms socialinės atskirties grupėms. Joks kitas žmonių bendravimą vienaip ar kitaip lemiantis bruožas nesusilaukė tokio išskirtinio silpnųjų ir atstumtųjų dėmesio. Melagiai, daugumos marginalų nuomone, yra tie, kurie daug žada, bet pažadų netesi. Neretai pakraščių žmonės, ypač teisti asmenys, šį bruožą priskirdavo Lietuvos politikams. Bedaliai vargetos labiau buvo linkę melagius tapatinti su juos kadaise apgavusiais aferistais.

5 lentelė. Labiausiai vertinamos žmonių savybės

Asmenybės bruožai	Vargetos	Kaliniai		Buvę kaliniai (vyrai)	Neįgalieji	
		Vyrai	Moterys		Vyrai	Moterys
Nuoširdumas	20	43	58	30	34	40
Teisingumas, sąžiningumas	26	28	45	28	30	28
Atjauta, supratimas	23	10	9	14	21	23
Valia, savarankiškumas	–	18	15	11		
Ištikimybė				11	9	5
Tolerancija „kitokiems“	5	5	18	1	5	–
Darbštumas	5			5	2	3
Protas, išsilavinimas	1			4	2	3
Dosnumas				7		

6 lentelė. Kokių žmonių labiausiai nemėgsta (proc.)

Savybės	Vargetos		Kaliniai	Buvę kaliniai	Neįgalieji	
	Vyrai	Moterys			Vyrai	Moterys
Melagiai, veidmainiai	34	45	51	39	38	58
Pasipūtę, egoistai	18	14	15	13	16	13
Pikti, agresyvūs	15	11	12	7	13	18
Girtuokliai, vagys	13	15	8	19	2	10
Tinginiai, plevėsos	3	4	5	7	4	8
Pataikūnai, intrigantai, skundikai			12	6		
Plepiei, kvailiai, išsišokėliai	2	1	10	10	5	3
Niekšai, išdavikai	2	2	6	5		
Griežti, nemokantys atleisti	3	1	8	8		
Abejingi, nusivylę, uždari, neturintys nuomonės					18	10

Kalbant apie atskirties grupių ypatumus reikia paminėti savotišką kalinių ir negalės žmonių požiūrį priešingumą. Neįgalieji negiamai vertino abejingumą, uždarumą, vengimą pasakyti savo nuomonę, o daugelis kalinių kaip tik negalėjo pakęsti tų „visur kišančių savo nuomonę“, „atseit daug žinančių mokslinčių“, laikė juos netoleruotinais išsišokėliais. Kaliniai teigiamomis savybėmis dažniau laikė ryžtą ir valią, vargetos ir neįgalieji – užuojautą ir gebėjimą suprasti, išklaudyti. Buvusiems kaliniams labai svarbi buvo ištikimybė. Tai veikiausiai sietina su jų vargais laisvėje, kai tampa aišku, kad niekas jų grįžtančių nelaukia. O bausmę atliekantys respondentai apie žmonių, draugių neištikimybę nenorėjo net galvoti, nes buvo labai geros

nuomonės apie save. Norintys pasikalbėti apie savo gyvenimą kaliniai dažniausiai tvirtindavo, kad tokių šaunių vyrų moterys tiesiog negali palikti, lauks jų tiek, kiek reikės. Aiškiai deklaruotas kalinių bendravimo prioritetas – galia, įtaka dažniausiai siejamos su fizine jėga. Ši vertybinė nuostata veikiausiai lemia paklusnumu grindžiamus santykius su artimais žmonėmis: paklusnios moterys privalo būti ištikimos, draugai niekada neprieštarauja. Todėl nemėgstami kitojie – mąstantys ir apie tai kalbantys.

Tačiau visoms tyrime dalyvavusioms silpnųjų ir atstumtųjų grupėms daugiau ar mažiau būdinga nuojauta, kad visuomenės požiūris į juos yra nenuoseklus ir dviveidiškas. Galbūt toks padėties suvokimas lemia skeptišką žmonių santykių vertinimą. Akivaizdu, kad bendravimas daugeliui tyrime dalyvavusių žmonių retokai teikia tikrą džiaugsmą, netampa atgaiva negandų nualintai sielai. Tikėtina, kad visi atskirtį patyrusieji respondentai jautėsi neįvertinti, todėl juos neretai nuvildavo tiek bendravimas su artimaisiais, tiek bandymai užmegzti naujus kontaktus. Negalės žmonės, bene labiausiai iš visų respondentų akcentavę bendravimo, draugystės vertybę, savo gyvenime matė gana ribotas asmenybės saviraiškos galimybes, todėl kasdieniniai tarpasmeniniai santykiai ar reti susitikimai su bičiuliais veikiausiai nepateisindavo jų vilčių, netapdavo maloniausiu užsiėmimu. Kalinius galbūt žeidė tikra ar įsivaizduojama nepagarba (t. y. nepaklusnumas, jų „autoriteto“ nepaisymas), o vargetos vis negalėjo užmiršti senų skriaudų, kurios, jų manymu, lėmė gyvenimą dugne be jokios vilties. Taigi remiantis tyrimų duomenimis galima kalbėti tik apie negalės žmonėms būdingą idealaus bendravimo viziją ir kitų atskirties grupių skeptišką požiūrį į tarpasmeninius santykius, kai apie tikrą draugystę net nebesvajojama. Dėl to tenka tik apgailestauti, nes, norint mažinti socialinę atskirtį ir su ja susijusią įtampą, lemiamu veiksniu turėtų tapti pasitikėjimu grindžiami žmonių ryšiai.

IŠVADOS

Socialinės atskirties grupės skiriasi tiek savo prigimtimi, tiek perspektyvomis. Atitinkamai skiriasi šioms grupėms būdingos vertybinės orientacijos ir būtinybė tęsti jų sociologinius tyrimus. Atskirtis dažniausiai tapatinama su viena grupe – socialiniam dugnui priskirtiniais žmonėmis (valkatomis, benamiais ir pan.). Šie asmenys matomi, jų gyvensena ir vertybės nuolat aptarinėjimas. Plėtoti spalvingo vargetų būrio tyrimus, ryškinti jų motyvacijos pokyčius le-

miančius veiksmus neperspektyvu: nei kryptingas vertybinių nuostatų formavimas, nei valdžios veiksmai (pvz., draudimas elgetauti prestižinėse miesto vietose, nakvynės ir kitų nemokamų paslaugų nuorodos) nepakeis jų gyvenimos. Istorikas A. Ragauskas, lyginamas XVII–XVIII a. socialinį Vilniaus žemėlapi su dabartimi, tvirtina, jog sutramdyti elgetaujančių vargetų sluoksnį, keisti jų gyvenimą buvo bergždžias reikalas visais laikais (Ragauskas 2011: „Sostinė“). Visuomenės interesas – dėti pastangas, kad šis pats žemiausias visuomenės sluoksnis bent jau sparčiai nesiplėstų ir nejaunėtų. Todėl daugiau dėmesio tikslinga skirti socialiai pažeidžiamoms jaunimo grupėms, ypač vyresniesiems vaikų globos namų auklėtiniais, socialinės rizikos šeimų atžaloms.

Kitos trys žemiausios klasės gyvenimos tyrimuose dalyvavusios atskirties grupės nėra beviltiškos, todėl jų plėtrą lemiančias aplinkybes ir motyvacijos ypatumus būtina nuolat tirti, atskleisti prošvaisčių tikimybes ir siekiamybes. Pagrindiniai tyrimų akcentai – įkalinimo ir laisvės sankirtos, gyvenimos ir vertybinių orientacijų pokyčiai išėjus į laisvę, visuomenės požiūrio į teistus asmenis lyginamieji tyrimai. Šioje srityje nemažai nuveikė Lietuvos kalinių globos draugija, kitos visuomeninės organizacijos. Ateityje, plėtojant lyginamuosius socialinius tyrimus, tikslinga glaudžiau bendradarbiauti su šiomis organizacijomis, remtis jų patirtimi ir ryšiais su teistais asmenimis. Tačiau būtina atkreipti dėmesį ir į kitą teistų asmenų socialinės integracijos pusę – kriminalinio pasaulio įtaką visuomenei, piliečių gyvenimai ir vertybinėms nuostatoms. Tampa akiivaizdu, kad Lietuvos gyventojų sociokultūrinę terpę vis labiau permelkia kalėjimų patirtis, pasaulėjauta, folkloras ir žargonas. Tokia išvirkščia integracija neretai suvokiama kaip norma, nepastebint esminių visuomenės sąmonės pokyčių. Todėl būtų tikslinga objektyviai įvertinti šias tendencijas ir atsižvelgti į jas kuriant naujas sociologinių tyrimų programas.

Negalės žmonės sudaro išskirtinę atskirties grupę. Šiuo metu aktualios tiek neįgaliųjų materialinės gerovės, medicinos paslaugų problemos, tiek ir fizinę negalę turinčių piliečių saviraiškos galimybių plėtra, palankaus visuomenės požiūrio į negalės žmones ugdymas. Svarbiausia yra ištirti neįgaliųjų dalyvavimo socialinį psichologinį mechanizmą, atskleisti neįgaliųjų darbo jėgos panaudojimo perspektyvas. Dalyvavimo sėkmė yra vienas iš svarbiausių neįgaliųjų gyvenimo kokybės rodiklių, susijusių su visuomenės daugumos požiū-

riu į šiuos žmones, asmeniniu kiekvieno piliečio santykiu su negalės reiškiniu. Negalės samprata, sprendžiant iš 2008 metais atliktų tyrimų duomenų, daugeliu atvejų tampa labiau psichologine nei socialine problema: sveikieji nelinkę apie tai galvoti, nesuvokia reiškinio esmės, todėl negali apibūdinti savo santykio su neįgaliu žmogumi, nežino, kaip su juo bendrauti. Tokio neapibrėžtumo padarinys – vengimas matyti negalę, bandymai išvengti susitikimo su neįgaliaisiais, nes nežinoma, kaip su „kitokiais“ bendrauti, bijomasi neprognozuojamos reakcijos. Todėl būtina daugiau dėmesio skirti jaunimui, sudaryti atitinkamas mokyklinės programas, skirtas etikos, bendravimo, empatijos ir pakantumo ugdymo problemoms.

LITERATŪRA

- Baršauskienė V., Leliūgienė I. 2001. *Sociokultūrinis darbas bendruomenėje*. Kaunas: Technologija.
- Bordieu P., Wacquant L. 2003. *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*. Vilnius: Baltos lankos.
- Europa ir mes. 2001. Kolektyvinė monografija. Ats. red. A. Matulionis. Vilnius: Gervėlė.
- Hayek F. A. 2002. *Individualizmas ir ekonominė tvarka*. Vilnius: Eugrimas.
- Kalėjimo įnamiai: grįžimo į visuomenę lūkesčiai* 2006. Kolektyvinė monografija. Red. A. Vosiųliūtė. Vilnius: STI, LSD.
- Kavolis V. 1992. *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*. Vilnius: LKI.
- Maniukaitė G. 2008. Požiūrio į negalės žmones aspektai: santuokos ir šeimos perspektyvų vertinimai. *Visuomenės darni plėtra: problemos ir perspektyvos*. Ekonominės ir socialinės politikos studijos (V). Ats. red. A. Čiužas. Vilnius: VPU.
- Maniukaitė G. 2009. Judėjimo negalią turinčių žmonių aplinka ir vertybinės nuostatos. *Negalės žmonės*. Red. A. Vosiųliūtė. Vilnius: STI.
- Mikulionienė S. 2005. Socialinė atskirtis: sąvokos samprata ir vartoseną. *Socialinis darbas* 4 (2).
- Socialinės grupės: iš praeities į dabartį*. 2007. Red. A. Vosiųliūtė. Vilnius: STI, LSD.
- Šileika A., Juodrienė L. 2010 Socialiniai sluoksniai Lietuvoje ir jų raidos tendencijos. *Socialiniai tyrimai* 4 (21).
- Ustinavičiūtė L., Laurinavičius A., Žukauskienė R., Bandzevičienė R. 2010. Kriminogeninių rizikos veiksnių palyginimas skirtingose teisės pažeidėjų grupėse. *Socialinių mokslų studijos* 4(8).
- Vaičekauskaitė R. 2009. Negalės diskurso tarpkultūrinės sąveikos globalizacijos kontekste. *Specialusis ugdymas* 2(21).
- Vosiųliūtė A. 2005. Moterys marginalės: gyvenimos ypatumai. *Lyčių studijos ir tyrimai* 1.
- Vosiųliūtė A., Kasparavičienė V., Maniukaitė G., Kocai E. 2004. *Varguomenė: gyvenimas ir vertybės*. Monografija. Vilnius: STI.
- Žiliukaitė R. 2010. Pilietinių veiklų rizikos ir motyvacija dalyvauti pilietinėse veiklose šiandieninėje Lietuvos visuomenėje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2.

Dumalakas A. 2011 10 22. Vargetas kuoptis privertė filmas. *Lietuvos rytas (Sostinė)*.

Gudavičiūtė D. 2011 10 29. Meilė valkatoms kainavo brangiai. *Lietuvos rytas (Sostinė)*.

Oginskaitė R. 2011 10 17. Stebuklų lauko gyventojai laisvi nuo visko. *Lietuvos rytas*.

Ragauskas A. 2011 12 27. Baudomis ir draudimais valkatų nepamžabosi. *Lietuvos rytas (Sostinė)*.

Žiemytė I. 2011 11 10. Ar Europos milijonai apmažins benamių? *Vakarų ekspresas*.

VALUE PRIORITIES OF MARGINAL GROUPS

Gražina Maniukaitė

Summary

All efforts to define the phenomenon of social exclusion are rather complicated. A considerable part of citizens meet with all kinds of difficulties, but the reasons of their exclusion may be very different, directly determined by their mode of life and attitudes of various marginal groups. In order to reveal the main point of marginality it is necessary to accentuate the value aspect of this problem, bringing to light marginals' value priorities.

Peculiarities and changes of value hierarchy reflect the real situation of a social group, the possibility and character of the value conflict–disregard of values important for the society. The object of investigations, carried out in 2003–2009, appeared to be the most numerous marginal groups: the poor (beggars, homeless), convicts and former convicts, the disabled. The aim of those researches was to reveal the main factors determining the marginals' value priorities: things uniting or disjoining them, the most actual and painful problems of their everyday life. Peculiarities of the value hierarchy of those four groups were related to the different respondents' attitudes towards the family and children, authority and physical power, money, welfare and dignity, freedom and self-dependence. In this case the value aspect of social exclusion revealed the subjective side of the process of social integration and the perspectives of personal success.

Keywords: social exclusion, value priorities, the poor, the disabled, former convicts.

MARGINALIŲ ASMENŲ POŽIŪRIS Į DVASINES VERTYBES

Anelė Vosyliūtė

Lietuvos socialinių tyrimų centras

avosyliute@takas.lt

Straipsnio autorė tyrinėja dvasinius, religingumo ir sekuliarumo reiškinius, jų atspindį ypač vargingųjų (marginalų) visuomenės narių sąmonėje ir elgsenoje. Dvasingumas – nemateriali tikrovė, kurioje atsispindi įvairių reikšmių apmąstymas, prasmių suvokimas. Dvasingumą sudaro įvairios idėjos ir praktikos, tokios kaip apmąstymai, malda, savivoka. Tai susiję su individo vidinio gyvenimo tobulinimu, asmenybės sąsaja su tikrove, pajauta. Nuolat vystantis sekularizacijos procesams, šventumas nedingsta, kai kurios jo idėjos ir funkcijos (priminti moralines normas, pabrėžti žmonių santarvę, žadinti gėrį ir kt.) tampa ypač reikšmingos. Autorė nagrinėja marginalių sluoksnių požiūrį į dieviškumą ir sekuliarumo raišką.

Straipsnyje autorė atskleidžia dabarties visuomenės žmonių grupes, kurios tarpusavyje skiriasi pobūdžiu, vieta visuomenėje, gyvenimo būdu, asmenybės bruožais. Tokios grupės susikuria bemaž vienodų vertybių, veiklos (neveiklos) turinio ir kultūrinių normų pavyzdžiu. Jos skiriasi nuo kitų socialinių darinių tokiais elementais kaip socialinės pozicijos, veikla, kryptingumas, materialiniai pagrindai, simboliai, vertybės, elgsena. Reikėtų sutikti su A. Giddensu (Giddens 2001: 15), kad modernybė kuria diferenciaciją, išskyrimą ir marginalizaciją.

Straipsnyje remiamasi teorine religijos sociologijos literatūra (Vydūno, A. Jacopozzi (1997), G. Magnini (1998), R. Wuthnow (1994), S. Rouse (1998), E. Durkheimo, M. Eliade'o ir kt. darbais), sociologinių apklausų rezultatais, autorės įžvalgomis. Laikomasi nuostatos, jog socialumas nėra homogeniškas, tai vaizdinių ir jausmų visuma. Remiamasi sociologijos klasikų teoriniais principais, taikoma egzistencinė traktuotė, naudojama respondentų kokybinio tipo apklausų, gyvenimo istorijų (Pineau 1994) ir etnografinė medžiaga. Dorovės klausimais yra rašę Vydūnas, K. Stoškus, V. Žemaitis; į dvasingumo problemas gilinasi šiuolaikiniai edukologai (V. Aramavičiūtė, Č. Kalenda, J. Kievišas, I. Ratnikaitė, J. J.Mureika ir kt.)

Reikšminiai žodžiai: dvasingumo, religijos / sekuliarumo sampratos, marginalų sluoksnio santykis su religija, egzistencinė traktuotė, marginalumo įvaizdis.

ĮVADAS

Dvasingumą sudaro įvairių idėjų visuma, praktikos, tokios kaip svarstymai, savo ir kitų gyvenimo apmąstymai, malda, savivoka. Tai susiję su individo vidinio gyvenimo tobulinimu, asmenybės sąsaja su tikrove, viršesnėmis, dieviškomis vertybėmis ir jų pajauta. Dvasingumas dažnai patiriamas kaip įkvėpimo šaltinis, gyvenimo kelrodis. Dvasingumas pagrįstas tikėjimu nematerialia tikrove, transcendentine pasaulio sandara. Tokios praktikos kaip meditacija, kalba, malda, savivo-

ka yra skirtos tobulinti individo vidinį gyvenimą, vesti asmenybę prie sąjungos su viską apimančia tikrove pajautos. Tradiciškai dvasingumas įvardijamas kaip viena iš religinio pojūčio dalių ir neretai tapatinamas su religingumu. Tačiau sekuliarizmo plitimas Vakarų visuomenėje kiek praplėtė dvasingumo sąvoką. Dabar dvasingumu neretai įvardijama ir agnostinė (ateistinė) pasaulėžiūra, pabrėžianti žmonių vienovę, meilę, darną, tarpusavio sąsają, bet neįtraukianti antgamtiškų galių. Kaip rašo J. Kievišas (ir V. Franklis), dvasingumas apibrėžiamas kaip asmenybės esmę sudarantis požymis; kiti autoriai dar išskiria asmeninio dvasingumo (B. Bitinas), asmens dvasingumo (V. Aramavičiūtė, E. Martišauskienė) ir kt. sąvokas (Kievišas 2012).

Straipsnio tikslas – ištyrinėti kai kuriuos vargingų ar negalės prispaustų žmonių dvasinio (sekuliaraus, religinio, etinio) gyvenimo aspektus, žvelgiant į juos ir istoriškai; manoma, kad dvasingumas koreguoja asmenybės brandą. Autorės duomenys rodo (tai patvirtina ir kitų tyrinėtojų darbai), kad sudėtinga šias dvi nevienodas būsenas apibrėžti ir išskirti. Svarbiausia respondentų grupė yra visuomenės pakraščių žmonės.

Tyrimo uždaviniai: 1) išnagrinėti kai kurias teorines dvasingumo reiškinių apibrėžtis, kurios bus naudingos vėlesniems empiriniams ieškojimams, 2) atskleisti marginalių grupių religingumo / sekuliarumo būsenų bruožus.

PROBLEMA IR AKTUALUMAS

Demokratinėje visuomenėje daugeliu atvejų tikėjimas ar jo atsisakymas tampa asmeninio apsisprendimo ir pasirinkimo reikalu (nors Lietuvoje dažniausiai laikomasi religinės tradicijos). Tikėjimo laisvė pokomunistinėse šalyse sukuria sąlygas tikėjimo alternatyvų plėtrai; didelę įtaką čia daro globalizacija. Kaip rodo M. Ališauskienės tyrimai, Lietuvoje alternatyvūs tikėjimai plečiasi (Ališauskienė 2008).

Šių dienų visuomenė darosi vis liberalesnė ir demokratiškesnė. Tai atspindi ir religinių bei moralinių normų laisvėjimas; plečiasi sritis, iš kurių žmogus gali pasirinkti tinkamą veiklą ar nuomonę (kultūros ar religijos formos, profesiniai siekiai, įvairios nuostatos, kompetencijos, skoniai, gyvensenos tipai ar pan.). Religija, kaip tradicinė sritis, turi rungtyniauti su darbo, visuomenine ar hedonistine sfera, globalizacijos teikiama įvairove, todėl jos, kaip institucijos, įtaka silpnėja, išryškėja kitos formos (subjektyvus religingumas). „Religijos pa-

baigos“ paradigimą keičia šio reiškinių išsiskaidymas į įvairias dvasingumo formas ir kryptis.

Didėjantis individualizmas, galėjimas pasirinkti įvairias veiklos sferas stiprina supratimą, kad žmogui Dievas gal nereikalingas, žmogus gali vystytis remdamasis savomis galiomis, atmesdamas transcendentškumą.

Religijos šalininkai teigia, kad Dievo išpažinimas, žinios apie dievybes, tikėjimo objektai, moralinės normos, dvasingumo praktika, religinės sąmonės nuostatos (nekeršyk, nežudyk, būk dorovingas, nedaryk kitam blogo, nevok ir pan.), jų žinojimas, įsisavinimas ir taikymas praktikoje visuomenės nariui padeda būti moraliu, gyvybingam ir sąžiningam.

Vydūnas yra pasakęs, kad „tikyba yra žmogaus vidujinis būvis, ašainės sąmonės santykis su pagrindiniu sąmoningumu“. Anot jo, ši sąmonė kyla „aukšt savęs į šviesesnį ir platesnį sąmoningumą... Be tikybės žmoniškumo pradas neįgyja aukštesnės galios gyvenimui teiktis“ (Vydūnas 1990: 507–508).

Tikinčio žmogaus apibrėžtis gali būti įvairialypės struktūros, būtent – rodyti bažnyčios lankymo dažnumą, tikėjimo gilumą, dalyvavimą religijos grupėse ir apeigose, ryšius su kitais tikinčiais.

Sekuliaraus (ankstesniais laikais bedievio) žmogaus sąvoka vis dar asocijuojama su netikėliu įvaizdžiu, amoralumu, ateizmu, bolševizmu, mažai diskutuojama apie įvairių istorinių laikotarpių tikinčiųjų ir „bedievių“ apibrėžtis, jų vertybių skirtumus. Nuolat plėtojantis sekularizacijos procesams, šventumas nedingsta. Kai kurios jo funkcijos (priminti moralines normas, pabrėžti žmonių santarvę, žadinti gėrį ir kt.) darosi ypač reikšmingos (<http://www.laisvesordinas.lt/dvasinis-tobulejimas.html>).

GYVENIMO PRASMĖS PAIEŠKOS

Dvasinio gyvenimo problema ypač susijusi su gyvenimo tikslo ir prasmės klausimais. Anot V. Franklio, gyvenimo prasmės pasirinkimą, jos supratimą ir laisvę lemia paties žmogaus vidaus pozicija; prasmės siekimas yra svarbiausias gyvenimo variklis. Jo nuomone, svarbu iš akių neišleisti tikėjimo gyvenimu reikšmingumo; žmogaus egzistencijos prasmė – jo atsakomybė; žmogui reikia ne būsenos be įtampos, bet kovos už prasmingą tikslą, laisvai pasirinktos užduoties. Visa tai susiję su religinėmis vertybėmis (Frankl 1997: 119).

Tyrinėtojai mano, kad socialinių pokyčių, įvairiapusio nerimo laikais tik tikėjimas gyvenimu ir Dievu suteikia žmogaus egzistencijai vilties, tikrumo, apsaugo nuo beprasmybės. Jų nuomone, jausti beprasmybę reiškia būti viduje orientuotam į „aš“ būties absoliutų išnykimą. Būti beprasmybėje reiškia būti savinaikos būsenos (Rouse 1998: 4). Savivadybių gausa (ypač Lietuvoje) rodo, kad žmogus savanoriškai palieka pasaulį, kai nemato prasmės gyventi, kai nesiremia tikėjimu į gyvenimą ar dievybę. Nors dažnai manoma, kad demokratinė santvarka suteikia asmenybei laisvę, gerovę, tačiau žmogus gyvena apsuptas daiktų, socialinių įsipareigojimų ir konfliktų, dėl kurių konkuruoja, kovoja, apsikrauna rūpesčiais, o pralaimėjęs (kartais ir laimėjęs) pajunta beprasmybę. Baimės būklė, tarpusavio konfliktai, nedoras elgesys gali užklupti ir miesto, ir kaimo žmogų; tai daro jį pažeidžiamą. Būtent transcendentinė būseną yra ta versmė, kuri žmogui suteikia prasmės pojūtį. Žmogui nuolat peršamos sekuliarios vertybės, nestokojančios tam tikro patrauklumo, todėl joms sunku atsispirti. Jam gresia nuasmeninimas, izoliuotumas ir vienišumas.

Kai kuriais atvejais tikintieji ir sekuliarizuoti individai vienas ar kitas gyvenimiškas vertybes vertina ir panašiai, ir skirtingai. Štai gailėstingumas gali reikšti ne atimti iš žmogaus orumą, bet regėti jį orų ir padėti jam atsitiesti. F. Nietzsche manė, kad gailėstingumas yra silpnybė: mat, jo nuomone, krikščionybė esanti tiesiog „silpnųjų religija“, priešiška gyvenimui, tad užuojauta yra „menkaverčio žmogaus“ reikalas. Pasitaiko ir tokios veiksena, kai perdėtu gailėstingumu kitą žmogų stengiamasi pririšti prie savęs, juo pasinaudoti, jį pažeminti. Bet gailėsčio praradimas ir apskritai žmonišku, ir religiniu aspektu reikštų širdies sukietėjimą, žmogaus jautrumo ir kitų dorovinių vertybių praradimą. Negalėjimas gauti užuojautos žmogų daro bejėgį ir nelaimingą, o atsakymas užjausti – kaltą silpnesniajam.

Nagrinėdami visuomenės ir žiniasklaidos (<http://gyvenimas.delfi.lt/>) diskusijų dalyvių mintis apie gyvenimo prasingumą, galime išskirti daug nuomonių variantų: viena grupė – „visažiniai“ (taip juos vadina diskusijos dalyviai); jiems nėra jokių vilčių ateityje ką nors pagerinti savo gyvenime; *„Jie nenori nieko naujo išmokti, nes jau viską žino, ir nieko naujo patirti, nes viską jau yra išgyvenę. Jiems net neverta niekur keliauti, nes jie ir taip jau visą pasaulį puikiai pažįsta. Hopeless case. Tokiems belieka tik mauti alų ir keikti straipsnių autorius ir komentatorius.“*

Kita grupė apskritai neigia prasmės paieškų naudą: „Gyvenimas iš tiesų neturi jokios prasmės, tai jau visi protingi žmonės žino; jie savaip įprasmina gyvenimus per vaikus, karjerą, knygas, materijos rinkimą ir t. t. Bet galų gale visi sėkmingai numirsime. Todėl gyvenimas yra beprasmis, o turėtų prasmę tik tada, jei būtume nemirtingi. Kai žmogus tingi, tada prasideda abejonės, gilinimasis į save, prasmės ieškojimas. O gyvenimo prasmė – tai jukėjimas į darbą kas rytą, vaiko auginimas, gražių santykių šeimoje puoselėjimas. Bet jei visa tai tingi daryti, prasideda kažkokios prasmės ieškojimas. Bėgti reikia nuo tokio žmogaus.“

Dar kita grupė orientuojasi į tarpusavio santykius, ieško prasmės meilėje ir draugystėje. Diskusijos dalyvė sako: „Gyvenimo prasmė yra meilė ir tik ji. Tai sakau atsakingai iš savo 18 metų gyvenimo patirties.“

Tačiau esama ir skeptikų; „Naivu tikėtis, kad meilė įprasmins gyvenimą. Taip, ji suteikia džiaugsmo, bet juk ne rojūį gyvenam. Ir kartais meilė tampa bejėgė šioje ašarų pakalnėje. O jeigu žmogus mąsto, jam yra sunkiau. Tik bukiems viskas labai paprasta: mechaniškai dirba, valgo, mylisi ir dauginasi, net nesusimąstydami, kokia viso to prasmė. Deja, nemąstyti irgi yra sunku. Juk pagalvojęs apie mirtį savaime susimąstai, kokia gyvenimo prasmė, ar yra Dievas ir t. t. Ieškoti gyvenimo prasmės yra natūralu. Tiesa, dažnai ji atrandama per dvasines krizes, skaudžius išgyvenimus ir apmąstymus.“ „Jeigu būtų meilė, tuomet nebūtų ir beprasmybės, niekur... Meilė viską įprasmina... atsiranda daugybė motyvų, ką darome vien dėl mylimo žmogaus. Jei nėra tikros meilės, lieka šimtamečio filosofija (ar tinginio)?“ Kai kurie diskutuotojai manė, kad žmonės yra paprasčiausi bailiai, bijo gyventi, mat kažkas už juos turi jų gyvenimą stumti į priekį; jei nemato prasmės gyventi, gal neturi vaikų? Gal jie labai atsiriboję nuo aplinkinių, nebendrauja su draugais ar jų neturi, nenori ar negali dalyvauti savaitgalio susitikimuose ir „verda tik savo sultryse, todėl kai kuriems ir atrodo, kad nėra prasmės gyventi“.

Daugelio diskutuotojų nuomone, draugai galėtų padėti vieni kitiems surasti gyvenimo prasmę. Vienas pagalbos būdas toks: „Nukelk jį [draugą] nuo savo sprando, nustok jį lepinti popinti, sukelk pavydą, suteik jam minčių, kad ne jis vienas šioje žemėje, nes akivaizdu, kad jis atsi-pūtęs, o tu jį nukelk nuo lauro lapų, jis pradės galvoti, kad bet kada tave gali prarasti ir kad kiekvienas kovojimas gyvenime, siekimas turi prasmę. Tavo žmogelis tiesiog užmigo, jam nuobodu.“

Daug diskutuotojų pasisako už individualistinius poelgius, esą prislėgtą, nerandantį prasmės draugą reikia palikti: „Išmok linksmintis viena. Palik jį. Anksčiau ar vėliau taviškis prisijungs, jei jis tikrai neturi kokios rimtos depresijos formos“, „Dabar madinga kaltinti depresija. Aš irgi

turiu momentų, kai viskas juoda ir neįdomu. Tai būna pavasarį, kai trūks-
ta saulės ir esi įkalintas namuose.“

Kai kurie laikėsi nuomonės, kad tik pats susikaupęs žmogus gali rasti gyvenimo prasmę: „*To išvengti padės tik tai, kai jis pats išmoks mylėti, supras, kad yra besąlygiškai mylimas žmonių ir Dievo.*“ „*Išsigelbėjimas ne sąžinėj, nes nors ji gera, bet vis tiek Dievas mato visas jos puses, ir nėra nė vienos šventos sąžinės. Visiem reikalingas nuodėmių nuplovėjas, ir kai žmogus gailisi ir kreipiasi maldoje į Viešpatį, tik tuo atveju nuodėmes gali atleisti Dievas, jei žmogus tikrai gailisi.*“

Diskusijos dalyvis kėlė klausimą: „*Kas gali padėti žmogui atrasti „prasmę“, jei jis to nenori?*“ Niekas. „*Merginai teks su tuo susitaikyti ir duoti jam laiko pabūti vienam arba jį palikti. Beje, jei paliks, nėra garantijos, kad kitas taip nesiels.*“ Kitas diskutuotojas buvo rimtai apgalvojęs savo nuomonę: „*Kartais būna ir kitaip: žmogus jaučia labai didelę prasmę gyventi ir jei supranta, kad ne viskas klostosi taip, kaip turėtų – turi sustoti ir gerai pagalvoti, kaip elgtis toliau. Dideli nusivylimai net leidžia daug suprasti, pažvelgti į gyvenimą kitomis akimis ir suteikia jėgos judėti toliau.*“ Tad reikėtų sutikti su N. Luhmannu (1994: 20), kad meilė yra komunikacija; žmonės jausmus konstruoja, išreiškia, plėtoja.

Diskusijos dalyviai netikėjo patarėjais, specialistais: „*Psichologai ir gydytojai reikalingi tik tiems žmonėms, kurie patys nesugeba ar tiesiog nenori rūpintis savimi ir savo gyvenimu; įsitikinau iš savo patirties, kad tai tik tuščias pinigų švaistymas, savotiškas žaidimas, vedantis žmogų į dar didesnę neviltį, o gydytojus į praturtėjimą.*“

Tad gyvenimo prasmės paieškos būdingos ne vienam diskutuoti linkusiam žmogui – prasmė yra ir būtina, ir suvokiama įvairiai.

PAKRAŠČIŲ BENDRUOMENĖS POŽIŪRIS Į TIKĖJIMĄ

Religijos sociologijoje daug apibrėžties būdų: tai apeigos, tikėjimai, kur žmogus susiduria su dievybe, įvairiomis religinės patirties raiškos formomis. Tai ir dvasinis jausmingumas, susijęs su dieviškumu, didingumu; anot G. Magnini (Magnini 1998: 56–58), „religija turi savus etinius ir estetinius aspektus, tačiau ji negali būti vien tik jais apribota... ji juos visus pranoksta; religija yra susitikimas su Dievu, dėkingumo, šlovinimo, meilės susitikimas. Dievas yra tobula realybė, begalinė ir veikianti vertybė ir aukščiau jos negali būti nieko kito“. Jo nuomone, religinėje patirtyje nuo pat pradžių pasireiškia pastangos spręsti, nes religija visados yra tiesos problema. Religija yra ne vien miglotas sprendimų ir netikėtų sąvokų junginys, ji siekia darnios vizijos, gyvenimi-

mo ir visatos santykio su absoliučia vertybe išsamaus aiškinimo; tad religija, pranokdama visokį paprastą žinojimą, pabrėžia būtent patirtį. „Religija atveria žmogų jo ypatingai ir realiai būklei, bet estetinę patirtį pranoksta, nors jos ir neatmeta.“ G. Magnini nuomone, „pradinis religinio patyrimo objektas yra Dievybė, Galia, Absoliuti Vertybė. Religinis patyrimas paliečia giluminį žmogaus Aš, patį slapčiausią jo egzistencijos branduolį, protą, giliausią jo žmoniškosios būties šaknį kaip vertybei atvirą laisvę“ (Magnini 1998: 56).

Religinė patirtis susideda iš daugelio elementų; kiekvieno religinio veiksmo pagrindas yra garbinimas, tai „visų religinių veiksmų siekla“, „religijos esmė“, nes, anot A. Maceinos, visi kiti religiniai veiksmai – prašymas, aukojimas, dėkojimas, atgailavimas – arba veda į garbinimą, arba iš garbinimo kyla kaip skirtinos jo lytys, pavyzdžiui, aukojimas; garbinime atsiveria pati Dievo gelmė (Maceina 1990: 85–86). A. Maceina pabrėžė, kad žmogus garbindamas išsivelka iš „savo reikalų, rūpesčių, lūkesčių, pasilikdamas tikrai kaip žmogus gryna savo esme“. Pagonybės laikais buvo garbinamos tokios lietuviškos dievybės kaip Perkūnas, Milda, Saulė, Mėnulis, Velnias, Žemyna, Gabija, Žvorūnas, Praamžius ir kiti. Tyrinėtojai (F. Heileris, A. Maceina) giliausios pagarbos ir garbinimo kaip kulto elementu mano esant tylą, kuri yra žmogaus nutilimas prieš Dievo didybę. Tyla šiuo atveju yra dievybės neišsakomybės ir nesuvokiamybės ženklas.

Lietuvos visuomenės sąmonėje gyvuoja daug tikėjimo ženklų, sąsajų tarp tikėjimo ir kitų gyvenimiškų sferų raiškos. 2009 m. vasarą autorės atliktos apklausos respondentė Leonarda aiškino apie šeimos religines tradicijas: „*Visad su tėvais lankydavom bažnyčią, švęsdavom religines šventes. Šią tradiciją perdaviau ir savo dukterims, jų šeimoms. Maldos ir tikėjimas saugojo nuo pavojų ir mūsų artimuosius Sibire.*“ Čia išryškėja svarbi religijos kaip kasdienės ir šventinės apeigos, tradicijos prasmė, kartu ir saugančios žmogų nuo negandų vertybės prasmė.

Pastebimi ir tikėjimo ryšiai su kitais lūkesčiais: kai kurie apklausti kaimo žmonės sakėsi esą tikintys, Dievo buvimą siejo su laimingo gyvenimo perspektyva. Našlė Ona apie savo tikėjimo būdą kalbėjo: „*Aš bažnyčion nevaikščioju, reikia sveikatos, o in Dievą aš tikiu, ale kad labai mane jis nubaudė: vaikas mirė, vyras apsirgo ir jau buvo an ratukų ir po to mirė. Aš likau su pijoku sūnum, kur man maža ką padeda. Tik „duok pinigų an gėrimo“, neduosiu, tai ranką kelia prieš motiną.*“ Respondentas Jonas visą laiką dirbo samdomu darbininku. Alkoholio iš viso nevarto-

jo, rengėsi kaip keistuolis vien tik juodais drabužiais, buvo užsiauginęs ilgą barzdą, net žiemą nešiojo spalvotus veidrodinius akinius. Svarstė: „*Aš laimingas ir nelaimingas, va tep pusiau. O jau tep paėmus, tai nėra laimingų žmonių. Žmogus kiekvienas ant vargo sutvertas. Žemėj tai pekla, kitur jos nėra. Dievas ne visiem jis vienodai teisingas, ne visus vienodai myli. Aš bažnyčion tai neinu. Bet nėra tokio žmogaus katras niekuo netikėtų, va.*“ Tad jam svarbu, kad Dievas būtų teisingas, savo galia pasinaudodamas suteiktų visiems laimės. Respondentė Jadvyga atskleidė šeimos įtaką tikėjimo įgūdžiams formuotis pokario ir vėlesniais laikais: „*O jau sekmadienį tai mama bažnyčion vedėsi, nors ne kiekvieną. Mama tikinti in Dievą, tai ir mus taip išmokino. Kai apsiženijau, tai nebuvo kada po bažnyčias vaikščiot, 1962 gimė pirmas sūnus, o 1969 – kitas. Vaikai paugo, tai jau geriau, mokinau ir aš vaikus prie Dievo privedžiau. Šliūbus paėmė vaikai. Ale vyresnis macnią žmoną gavo, nu ir jis kaltas, sako gėrė mieste, mušė, tai išsiskyrė, dabar moterys grait išsiskiria. Nu tai dabar parėjęs man ant sprando sėdi, mušęs buvo, paakiai net buvo pajuodę.*“

Tad ūkio darbai, vaikų priežiūra dažnai trukdo dalyvauti religiniuose ritualuose kartu su bendruomene, bet leidžia mąstyti apie Dievą artimoje aplinkoje. Jonas į bažnyčią niekada neina. Su žmonėmis bendrauja tik trumpai. Jis anksti neteko tėvo; šeimoje dar yra sesuo ir brolis. Motina nebuvo kolūkietė, ji laikyta keistuole, konfliktavo visą gyvenimą su kolūkio valdžia, labai pamaldi. Sovietų metais nukentėjo dėl tų konfliktų – buvo priverstinai uždaryta į psichiatrinę ligoninę. Tad kaimo aplinkoje Dievas yra priimtinas, bet dažniau lankytis bažnyčioje neleidžia aplinkybės, o su dievybėmis bendraujama šeimos (artimoje) aplinkoje. Reikia pripažinti, kad nemaža dalis žmonių maldų metu būna namuose, net gamtoje, taigi jiems būdingas subjektyvus religingumas (Grotowska 1999).

Religijos teoretikai nuolat domisi religijos įtaka asmenybei ir psichikos vystymuisi. Filosofas, psichologas A. Paškus (1990: 145) atsižvelgia į psichologų nuostatas religijos įtakos individui atžvilgiu, diskutuoja su kai kuriais iš jų, teigiamai ar neigiamai žvelgiančiais į žmogaus tikėjimo problemą. Pavyzdžiui, pagal S. Freudą, religingas žmogus psichologijos požiūriu esąs neužauga. Per daugelį metų psichologijos ir religijos svarstymuose prie šios temos vis grįžtama. Toks religijos poveikio klausimo kėlimas turi poleminių atspalvį. Tai besitęsiantis atsakas į XIX a. agnostines (ateistines) idėjas. A. Paškus atsakymo ieško remdamasis psichologinio brandumo reiškiniu. Sekdamas G. Allportu, A. Paškus nurodo daug brandžios asmenybės savybių ir mano, kad religinis nusista-

tymas ne tik jų neslopina, bet greičiau jas skatina bei ugdo. Jis pagrindžia kai kurių šiuolaikinių psichologų teiginį, kad ne religijos išpažinimas, o netikėjimas glaudžiau siejasi su neuroze. Gal toks polemiskasis klausimas paskatins atidžiau pažvelgti į netikėjimo ir bedievytės klausimą psichologijos požiūriu? Kiek ilgiau A. Paškus sustoja prie problemiško tėvo ir sūnaus santykio kaip vienos iš galimų netikėjimo priežasčių, tačiau aiškaus atsakymo pateikti neskuba. Šio autoriaus bandymas gilintis į psichologines netikėjimo ištakas yra svarbi prielaida Lietuvoje plėtoti individualaus sekuliarumo tyrimus.

Stratifikacijos koncepcija leidžia įžvelgti visuomenėje įvairius socialinius sluoksnius bei grupes, išryškinti jų ypatumus ir skirtumus. Socialinės stratifikacijos sričiai priklauso įvairių socialinių demografinių grupių pasiskirstymo tyrimas (pagal statusą, religingumą, profesijas, išsimokslinimą, pajamas, šeimines padėtis, amžių ir pan.). Šios grupės nevienodai veiksmingai dalyvauja visuomenėje ir religinėje kultūroje. Jos kuria skirtingas materialines, kultūrinės, dvasines vertybes, savo buvimu ir įvairove praturtina visuomenę įvairiais aspektais.

Religijos ir sekuliarizacijos problemas galima nagrinėti dviejose skirtingose erdvėse: šventoje ir profaniškoje (Eliade 1997). Daug blogio, prasilenkimo su šventumu ir Dievo skelbtomis tiesomis glūdi nusikaltnius padariusių žmonių (marginalų) terpėje, uždaroje kalėjimų erdvėje ir jų susitikimų vietose.

Kalėjimas – tai erdvinis izoliavimas, tai atsakas, anot Z. Baumano, į visokį skirtingumą, kurio negalima ar nenorima priderinti prie įprastinio socialinių santykių tinklo“ (Bauman 2002: 160), tai realus atstumtumas. Ankstesnių laikų (XIX–XX a.) pataisos namuose, kalėjimuose siekta įveikti tinginystę, nepagarbą socialinėms normoms, t. y. mėginta perauklėti darbu. Tačiau poindustriniu laikotarpiu, kai bedarbystė gerokai paplitusi ir laisvoje visuomenėje, ne visada kaliniai darbu apkraunami. Tyrinėtojų ir kalėjimų administratoriai suvokė, kad kalėjimai didžiumos kalinių perauklėti negali, o savo įnamius tiesiog sukalėjimina (Klemario terminas). Manytume, kad šis reiškiny – kalinių subkultūros įsisavinimas, tam tikro patyrimo, netgi nusikalstamų veiksmų, kalbos žargono, apsaugojimo nuo socialinės kontrolės būdų perėmimas iš kalinių – plinta ir sveikoje visuomenės dalyje; tai reiškia ir sekuliarumo plėtrą.

Tikėjimas Dievu glaudžiai susijęs su istorijos veikėjais, jų elgesiu, gėrio ar blogio pasirinkimu. Sekuliarumo didėjimas visuomenės pakraščių žmonėms reikštų laisvės nedorybingiems veiksams plėtrą, mat

pripažinti, kad Dievo nėra, o su blogiu (kito žmogaus sužeidimu, skausmo suteikimu, kito valios neteisėtu apribojimu ar teroru) nereikia kovoti, būtų tolygu atsisakyti teisinių ir moralinių normų. Vienas iš svarbių kaltės ir nusikaltimo reiškinių elementų yra atleidimas (Baudet 2002).

Nusikaltimai yra siejami su blogio sąvoka. J. Girnius pabrėžė, kad „vienur pagal gėrio ir blogio priešybę buvo mistiškai įsivaizduojami gėrio ir blogio dievai, antrur pačiame Dievuje buvo teigiama esanti tam tikra gėrio ir blogio įtampa. Blogis yra gėrio stoka, o tai išgyvenama skaudžia tikrove“ (Girnius 1991: 468).

Žmogaus veiksmas apibūdinamas kokybe, moralumu, ir jis ta kokybe keičia būtį. Šis veiksmas determinuoja paties veikėjo, arba veiksmo subjekto, dvasinį veidą (Suvažiavimo darbai 1996: 102), filosofų ir religijos tyrinėtojų tapatinamą su „skausmu dėl vienokio ar kitokio gyvybės pažeidimo (liga ar skurdu, vienokiu ar kitokiu teroru)“. Skausmą gali sukelti fizinis gyvybės pažeidimas, kančia mums ateina dvasiniu mūsų asmenybės paneigimu.

Anot Ž. Mariteno, žmogus negali norėti būti blogas; moralinė pareiga yra prievarta, intelekto vykdoma valiai (Maritenas 1989: 105). Šv. Augustinas manė, jog „laisvės pradžioje reikia tapti laisvam nuo nusikaltimų... tokių veiksmų, kaip žudyti, svetimoteriauti, paleistuvauti, vogti, apgauti ir t. t.; tada... pradedame kilti į laisvę“.

Mylėdamas Dievą žmogus gerbia ir įstatymus, tad nusižengimas jiems yra blogis, o nutolimas nuo Dievo – sekularizacijos bruožas.

Žvelgdami į istorinę ar prisiminimų literatūrą, lygindami joje užfiksuotus faktus su šių dienų situacija, galime patvirtinti žmonių elgsenos bendrumą: kreipimasis į Dievą ypač būdingas kritinėmis, tragiškomis aplinkybėmis. Štai tremtinės Marijos knygoje (Garbačiauskienė 1989: 19) randame pasakojimą apie tremtinių vežimus į Sibirą: „Vieno vagono žmonės susipažindavo, išgirdavo vieni kitų ir jų šeimų istorijas, padėdavo sergantiems, giedodavo šventas giesmes, uždegdavo žvakeles mirštantiems. Jau šiais laikais gyvenanti vargana moteris Genė kalba: „*Be Dievo niekad nebūnu, Jėzus, Marija, man pirmiausia, mano du sūneliai danguje* [mirę].“

Socialinių tyrimų instituto darbuotojos 2005–2006 m. tyrė šalies kalėjimų įnamius; tyrinėtojų duomenimis, Lukiškių ir Marijampolės kalėjimų kaliniai mąsto įvairiai: ir su viltimi, tikėjimu, kad „*kada nors išeisiu*“, „*galvoju, dar liko 12 metų*“, ir jausdami „*laisvės ilgesį*“, pripažindami „*troškulį, norą pas artimus*“, ilgėdamiesi „*šeimos, namų, didelis*

skausmas širdyje"; buvo ir viskuo nusivylusių. Pastarieji kaliniai pesimistiškai sakydavo, kad „*gyvenimas sudirbtas*“, kad jaučia „*atrofiją kūno ir jausmų*“, jiems „*baisu, kvailystė padaryta, emocijos nusilpę*“, būdingas „*dvasinis nuovargis, prislėgta savijauta*“. Kalėjime praleisti metai atrodo atimti iš žmogaus, vertinami kaip pralaimėjimas, negalėjimas veikti, pasyvumas, neatitaisoma skriauda: „*gyvenimas eina pro šalį*“, „*mano laikas gaišinamas beviltiškai*“. Tad laisvė jiems – didžiausia vertybė, susijusi su asmens vystymusi, įvairios veiklos pasirinkimu. Jie pabrėždavo, kad yra „*visų pamiršti*“, „*kaip žvėris narve*“, kad kalėjimas – „*savęs pažeminimas*“. Tam tikra kalinių atsakymų dalis susijusi su pasirengimu susitaikyti, nusiraminti, priimti lemtį (kaip siųstą likimo ir Dievo) ir palengvinti savo naštą bei dvasinę kančią – „*stengiuosi išgyventi*“, „*reikia atsėdėti*“, „*neprarasti sveikatos*“. Ketvirtadalio kalinčių moterų ir vyrų gyvenimą įprasminanti vertybė buvo gyvybė, pats gyvenimas („*gyvenimas – dovana*“), dešimtadalio – Dievas, likimas, kiek mažesnės dalies – dora, sąžinė. Kai kurių kalinčių vyrų atsakymai rodė gana stiprią neigiamą reakciją į laisvės atėmimą: „*ardo sveikatą*“, „*uždarytas nekal-tas*“, „*gyvuliui laiko*“, „*nekaltai nuteistas*“, kai kurie kiti mąstė apie kerštą už neteisingą apkaltinimą. Kai kuriuos vyrus kankino kaltės suvokimas – „*nusikaltau šeimai, darbdaviui, giminėms*“, jie buvo linkę pasikeisti („*tikiuosi pasitaisyti ir gyventi laisvėje*“, „*norisi pradėti naują gyvenimą be jokio kriminalo, garbingą*“) (Kalėjimo įnamiai: grįžimo į visuomenę lūkesčiai 2006: 102). Tad kalėjimas yra svarbi erdvė, kur išsiskleidžia moraliniai žmogaus bruožai, kur galimas sąlyčio su tikėjimu apmąstymas ir aptarimas. Šiuolaikinių pataisos namų įnamiai jau gali lankyti ir ten įrengtas koplyčias (jų nebuvo sovietinių laikų kalėjimuose, bet net dveji maldos namai – bažnyčia ir cerkvė – buvo sukonstruoti prieš 100 metų pastatytame Lukiškių kalėjime). S. Grotowskos (1999) nuomone, tokios sakralios salos represinėje aplinkoje turėtų padėti turintiems moralinių problemų žmonėms (nusikaltusiems, jaučiantiems sąžinės graužatį, ieškantiems Dievo, išsigelbėjimo iš kaltės).

Kaip rodo patirtis kunigo, sovietų metais uždaryto į kalėjimą už vaikų katekizavimą, kalėjime galima justti didelę vidinę įtampą, agresyvos aplinkos spaudimą, bet kartu geriau suvokiama, kaip sunku įveikti savo ir kitų egoizmą, ambicijas, pyktį. Kunigas suformulavo elgesio nuostatą: „Kaip priešingybę godumui jis iškelia nuoširdų dalijimąsi tuo, ką turi, agresyvumui – nuolankumą, kerštui – gailėstingumą“ (Zdebskis 1996: 6). Ten, kur nėra vietos tikėjimui, vilčiai ir meilei, bū-

tent šios krikščioniškos vertybės ir dorybės padėjo kunigui Juozui išlikti ir iš naujo apmąstyti žmogaus gyvenimą. Kalinio dalią jis suvokė ne kaip nesėkmę ar nelaimę, bet kaip neatskiriamą dvasininko tarnystės dalį ir kryžių, kuris jam buvo skirtas nešti. Kaliniai „kalba apie įvykdytas vagystes, apie visokiausias nešvankybes, muštynes, apie tai, kam ir kaip sugrįžus iš kalėjimo atkeršyti reikės, kur jaučia, kad būtų galima prasimanyti pinigų. Kad iš šių dalykų susideda visas jų gyvenimas, matyti iš jų nusikaltimų, už kuriuos jie kalėjime sėdi. Ir čia būdami kriminaliniai kaliniai tik vieno laukia – kada vėl prie to paties gyvenimo sugrįš, skaičiuoja laiką, kada vėl galės tuos pačius darbus tęsti – juk tai jų gyvenimo džiaugsmas, jų laimės supratimas. Kai jiems kalbi ką nors rimtesnio, jie pasiklauso, bet neretai paskui pasijuokia iš pačių švenčiausių dalykų. Iš viso ar jiems yra kas nors šventa?“ (Zdebskis 1996: 10).

Gyvenimo istorijų metodu autorė Vilniuje, aikštėje priešais turgų, apklausė 15 susirenkančių marginalų (tai bedarbiai, kai kurie iš jų benamiai, kasdien išgeriantys beveik po 0,5–1 l pilstuko, kurio gauti nusipirkti, kartais geria kosmetinį spiritą ar burnai skalauti skystį iš greta esančio kiosko). Aplinkybės, šeima, kultūrinis giminės paveldas, lemtingi įvykiai – štai tie veiksniai, turėję įtakos respondentų religinės kultūros elementų pasirinkimui ir sekuliarumo ypatumų susiformavimui. Gyvenimo istorijose atsispindi respondentų turėti, prarasti arba įgyti socialiniai vaidmenys, išgyvenimai, socialinis statusas, moralinės ir dvasinės nuostatos. Olegas baigė vidurinę mokyklą, technikumą. Kai tarnavo kariuomenėje, buvo pasiųstas į Afganistaną (ten vadovavo būriui). Jis pasakojo: „*Buvau išmokytas, kad negalima kitam daryti bloga, meldžiausi (padėk Dieve, kad visi vyrai grįžtų, bet aš ten palaidojau keturis karius). Ką turėjau motinoms paaiškinti? Nuo dvasinės depresijos pradėjau gerti; dabar darbo neturiu (kartais pasitaiko tik atsitiktinis turguje), iš biržos negaunu nieko. Švenčiu katalikiškas šventes, išgeriu iš draugų pinigų. Gyvenu pas draugą Pabradėje. Dievas padeda visada; dabar svarbu užsidirbti pinigų (ateis vasara, tai rinksiu grybus, uogas, reikia pasidaryti pasą, nenoriu vogti). Su žmona išsiskyres.*“ Olegas remiasi draugų pagalba, su žmona santykinai konfliktiški, stengiasi būti doras, tiki.

Aleksandras, 34 m., krikštytas prieš 2 metus. Tiki, kad Dievas visur yra, kai apie jį kalbi. Nesvarbu, ar žmogus katalikas, ar stačiatikis. Dievas stebi, o gyvenime reikia pačiam siekti, būti savarankiškam. Negalima skriausti, plėšti, ypač moterų. Jis yra susidūręs su įvairiais žmonėmis: vieni turtingi žmonės padeda, kiti – ne. Pripažįsta esant Dievą,

nepaisant religijos turinio. Mano, kad nieku gyvu negalima skriausti moterų, laidyti keiksmų.

58 m. Genė laikosi religinių švenčių tradicijų (prieš šventes iš bažnyčios nešasi švęsto vandens, kalėdaičių), suburia šeimą – tris vaikus su antrosiomis pusėmis, penkis anūkus; vaikai atsineša maisto. Ji pasakojo: „*Negaunu nieko iš Carito, niekas neaukoja, neprašau, renku maistą iš konteinerių. Didžiausia mano nuodėmė – daug geriu, bet nuolat jaučiu Dievą, mergelę Mariją, noriu, kad būtų man gailėstingi ir maloningi. Meldžiuosi ir autobuse, važiuodama: Dieve duok man sveikatos. Bet kai vaikai mirė, galvojau, jog Dievas mane nuskriaudė, gal aš buvau bloga. Mama mane griežtai doroviškai auklėjo, o ir dabar bara, kad aš girtuoklė, žada atiduoti gydyt.*“ Nuo mažens vargau – mama augino 11 vaikų; sesuo – turtinga, bet nepadedą (ir kiti, iš turtingųjų, niekuo nepadedą, tik sau žiūri. Nors dabar jaučiuosi nuskriausta, bet jaučiu, būsiu atlyginta amžinybėje.“

41 m. Eugenijus dirbo frezuotoju, tekintoju, pakliuvo į kalėjimą, su buvusiais bendradarbiais nebendruoja. Norėtų išvažiuoti į užsienį, plėsti neina. Jis sako: „*Kartais pats savęs bijau, norisi pasikarti, nes nėra jokių šansų. Pats savęs nežinau, bet religija negali išgelbėti.*“

52 m. Vladimiras, katalikas, tikėjimo tiesų išmoko šeimoje, dabar bedarbis (renka butelius, surenka išmestus maisto produktus iš konteinerių, atiduoda ir moterys – senutės dažniau nei jaunos). 17 m. sėdėjo kalėjime, prieš 2 metus prarado darbą. Valstybe nusivylęs, su žmona išsiskyręs, bet per šventes susitinka. Turtai jam nesvarbu, tik „*sveikata rūpi*“.

44 m. Aleksandras tiki Dievą. Kai dirbo vairuotoju autobusų ir troleibusų parke, iššoko į gatvę vaikai; buvo ne viena avarija. Dabar dėl traumų (galvos, nugaros) gydomi. Iš darbo biržos gauna 315 Lt, į turgaus aikštę ateina pabendrauti, „*išlieti dūšią*“. Gyvena Šalčininkų rajone pas mamą. Dukterys 19 ir 26 m. Motina iš Dieveniškių, tėvas – čigonas – iš Kazachstano. Dievas pradėjo padėti, kai 1999 m. jį pakrikštijo. Kai yra akmuo ant širdies, Turgeliuose užaina į bažnyčią; mano, kad nuodėmė yra atimti gyvybę ir vogti („*iš biedno paėmęs, pats nebūsi bagotas*“). Vedęs buvo du kartus, turi dvi dukteris.

38 m. katalikas Bronius, verslininkas iš Dzūkijos, Dievą myli, į bažnyčią eina per šventes ir šiaip. Kas dvi savaitės eina išpažinties. Jam niekas nepadedą. Buvusi žmona pyksta, nors jis viską jai paliko, t. y. namą Vilniaus rajone. Jį mušė, jis jaučia skriaudą. Turi vaiką. Turi butą, darbą, kiekvieną savaitgalį bendruoja su mergaite. Bernardinų bažny-

čioje ją vedė prie Komunijos. Nuolat kreipiasi į Dievą, nori kad Dievas padėtų mergaitei ir žmonai: „*Viską stengiuosi daryti dėl jų. Vagia valstybė su mokesčiais. Žmona norėjo pasodinti į kalėjimą, atseit vaiką norėjau išprievartaut.*“

SEKULIARIZMO REIŠKINIO BRUOŽAI

Religijos ir sekuliarumo (atsitolinimo nuo bažnyčios, bedievytės, ateizmo kaip priešingų tikėjimui), jų santykio klausimai dabarties visuomenėje mažai nagrinėjami ir diskutuojami, neatskleidžiamos šių reiškinių šiuolaikinės sampratos, orientacijos, kryptys.

Sekuliarizmo išplitimo laipsnį atspindi ir tikėjimo lygmuo, kurį galima apibūdinti įvairiais rodikliais: religingumo tvirtumas, meldimosi ir bažnyčios lankymo dažnumas. Analizuodami religingumo ir netikėjimo laipsnį lenkų tyrinėtojai sudarė tokią skalę: tvirtai tikintys, tikintys, netikintys. Jų duomenimis, pirmųjų buvo 19 proc., tikinčiųjų – 77 proc., netikinčių – 3 proc. Bažnyčia visiškai pasitikėjo 45 proc., iš dalies – 43 proc. (Wojtowicz 1997: 14). Lietuvos bažnyčiai svarbu žmonių moralinis auklėjimas, susitelkimas ties idealais bei transcendencija, kultūrinė veikla, karitatyvinė pagalba, poveikis vaikams ir jaunimui (mokymas tikėjimo tiesų), teisingumo siekiai, kova su socialine patologija.

Tyrinėtojų nuomone, desakralizacija yra palaiapsnis praradimas transcendentiško, kuris, net jei ir nepaneigtas, „atsitraukia, palikdamas pasaulį autonomišką kaip gamtinių procesų ir žmoniškų galių rezultatą“. Manoma, jog diferenciacija paliečia įvairias asmeninės ir socialinės praktikos sritis,

Tokie desakralizacijos ir diferenciacijos reiškiniai ženklina archajiškos visuomenės perėjimą į urbanistinę. Pirmo tipo visuomenėje individas yra įtrauktas į sakrališką universumą, prisodrintą prasmių, gyvena darnoje su gamta ir grupe (Grotowska 1999).

Sekuliarizuotoje visuomenėje šis universumas ima griūti, nes santykiai su gamta ir socialine grupe susilpnėja. Atsiranda daugiau autonomijos, aiškiau suvokiamas nuotolis tarp gamtinio ir mąstomojo pasaulio, t. y. čia kuriama kultūra.

Šiuolaikinių žmonių sekuliarumo plėtrą didina daug veiksnių: visuomenės modernėjimas, mokslo atradimai, moterų būklės pokyčiai ir pan. Visuomenė darosi daug atviresnė ir kritiškesnė, reiklesnė kuni-

gų sluoksniui. Pastebimi dvasininkų nukrypimai nuo kunigų elgesio normų (homoseksualizmas, jų savivalė). Nors Bažnyčios institucijos vidičius nesutarimus yra linkusios slėpti nuo pasauliečių, tikinčiųjų, vis dėlto kartais visuomenė ir patys dvasininkai atskleidžia religinio sluoksnio problemas. Žiniasklaidoje išryškėja, kaip, kai kurių kunigų nuomone, arkivyskupas vykdo Lietuvos bažnyčios uždarmo, nedemokratinę politiką. Rašoma apie Bažnyčios hierarchų išpuikimą, savivalę, Bažnyčios įstatymų, Vatikano nurodymų nepaisymą (Lavastė 2011).

Tai patvirtina ir autorės atliktų apklausų respondentai. Miestietė Mantė pasakojo: *„Nuo mažens vaikščiodavau į bažnyčią su močiute ir mama, esu krikštyta. Nors mėgstu atlaidus, lankau artimųjų kapus, manau, kad Dievą šaukčiausi tik labai retais atvejais. Mano trisdešimtmečiams draugams smagiau nueiti į gerą koncertą ar spektaklį, pabūti vakarėlyje negu melstis bažnyčiose.“* Kaime gyvenanti jaunuolė Irutė į bažnyčią neina, nes mano, kad *„kunigai pasileidėliai; Dievas yra, bet man geriau pasimelsti namie, kai niekas nemato“*. Jos nuomone, *„Dievas nubaus blogus žmones, dabar tokių daug. Kaimynai, aišku, blogi – turtuoliai, jiems vis mažai ir mažai. Daktarai irgi blogi, ko pas juos ten važinėti. Jie visiems duoda vienodus nuodus, jie neklausia, kur tau skauda“*. Tad nenusisekęs gyvenimas, patirtos negandos kuria atsitolinimo nuo bažnyčios ir dvasininkų nuostatas. Julius pasakoja: *„Aš į bažnyčią neinu ir neisiu. O ko ten man reikia? Aš ir taip nelaimingas. Ką aš gero mačiau? Armijoj taip sunkiai tarnavau, visokie šūdai kabinosi, tu jiems mat pirmais metais turi tarnaut, grindis plaut. Aš taip nepratęs. Jei darom ką, tai visi draugiškai, jokios paniekos; o tai sumušė mane labai. Dabar ir nervai mano jau ne tie. Po armijos tai būtau gal (jei ne mama) apsiženijęs ir buvęs laimingas. O čia su tėvais, nieko gero. Susibaru, tai jau mama kviečia greitąją ir veža lyg durnių į Žiegždrius. Ten laiko, laiko, vėl paleidžia.“*

Įvairiais istoriniais laikotarpiais vienu ar kitų grupių (ir religinių) veikla ir autoritetas būna nevienodai reikšmingas. Viduramžiais religininkų veikla ir įtaka buvo ypač sustiprėjusi (vienu metu tapo net represinė, veikė net inkvizicija), čia dalyvavo įvairūs sluoksniai. XIX–XX a. buvo justų moterų persvara bažnyčiose, religiniuose įvykiuose. Kaip pabrėžia tyrinėtojai, permainingos ypač susijusios su seksualine revoliucija, kuri jau nuo 1960 m. Europoje išlaisvino moteris nuo dievobaimingumo, skaistybės reikalavimų, materialinės ir moralinės atsakomy-

bės už tvirtą šeimą. Atsisakoma konservatyvių moralinių autoritetų, sumažėja moterų kaip religijos ir dorovės sergėtojų įtaka visuomenėje (Woodhead 2008:187–193).

Lietuvoje ypač pastebimas vyresnio amžiaus moterų reikšmingumas religiniame gyvenime; Autorės atliktos apklausos duomenys rodo, kad informantėms būdingas susikaupimas ties savo ir aplinkos žmonių būties problemomis, savirefleksija, religinių jausmų raiška. Išsakomos kančios, išgyvenimai dažniausiai susiję su artimųjų nelaimėmis ar jų netektimi, bloga sveikata, materialiniais sunkumais; ateities daug kas planuoti nesiryžta. Tad rėmimasis bažnyčia ypač susijęs su amžiumi, moterų išgyvenimais. Dabartiniai tyrimai rodo, jog respondentai tiki Dievą, ypač bažnyčia remiasi ir pasikliauja tada, kai užpuola nelaimės, artėja mirtis, pablogėja sveikata. 62 m. Eugenija nuo mažens įpratusi lankytis šventose vietose, tad dažnai vyksta į Pivašiūnus, ypač kai kenčia skausmą; „*Ten daug šventumo. Dažnai žiūriu mišias per TV lenkiškai ir lietuviškai. Turėjau daug išgyvenimų – mirė tėvas, motina, brolis, sesuo, visus reikėjo laidoti, iškentėti, artimiau suartėti su bažnyčia, rūpintis kapais. Dirbau kolūkyje melžėja, reikėdavo kilnoti sunkius bidonus (apie 40 kg), viskas dabar išlindo (sąnariai skauda, du kartus buvo infarktas, cukraligė), reikėjo vaikus auginti, statėmės namus.*“ Sulaukusi senatvės, pasiruošimą mirčiai sieja su apmąstymais apie Dievą, žengimą į pomirtinę karalystę (jau turi pasisiūdinusi vyšninės spalvos įkapes).

Jaunesnės moterys pakliūva į seksualinio liberalizmo ir feminizmo įtaką, tad bažnyčios lankytojų struktūra keičiasi (lankytojos darosi vis vyresnės). Bažnyčių pakeičia (ir tai tampa vienu iš sekuliarizacijos šaltinių) įsitraukimas į įvairias dvasingumo grupes, naujus religinius judėjimus („Tikėjimo žodis“, Sai Babos holistinė terapija, mormonai, Jehovos liudytojai, neopagonybė). Kai kas tų grupių ir judėjimų trauką aiškina tuo, kad religinės katalikų apeigos mažai teikia džiaugsmo, mažai atliepia gyvybės garbinimui, jos dažniausiai susijusios su liūdesiu, taigi tinka daugiau mirties, laidotuvių metui. Respondentė pasakoja: „Mėgstu bažnyčioje tvyrojančią susikaupimą, prisimenu giminės mirusiųosius, bet liūdesį iš sielos reikia išstumti, vėl įsitraukti į gyvenimiškus reikalus.“ Ne veltui praeitų amžių pagonybė ir šiuolaikinės sekuliaros (malonumų) grupės siekia džiūgauti, pasinerti į linksmybes.

IŠVADOS

Plėtojantis sekuliarizacijos procesams, šventumas nedingsta, kai kurios jo idėjos ir funkcijos tampa ypač reikšmingos.

Kaip rodo surinkta medžiaga, marginalai tiki Dievą (subjektyvus religingumas).

Marginalai pasisako prieš tokį blogą elgesį kaip vagystės, plėšimas, žudymas, skriaudos. Tragiški įvykiai visada sustiprina jų tikėjimą.

Tikėjimas suteikia marginalams vilties išsigelbėti iš varganos materialinės padėties, kai kurie kuria net verslo planus.

LITERATŪRA

- Ališauskienė M. 2008. Gyvenimo meno draugija naujųjų religijų tyrimų kontekste. *Filosofija. Sociologija* 19(12): 56–63.
- Baudet P. 2002. *Atleidimas – gyvenimo kelias*. Vilnius: Katalikų pasaulis.
- Bauman Z. 2002. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa
- Durkheim E. 1999. *Elementarios religinio gyvenimo formos*. Vilnius: Vaga.
- Eliade M. 1997. *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Vilnius: Mintis.
- Feuerbachas L. 1985. *Krikščionybės esmė*. Vilnius: Mintis.
- Frankl V. E. 1997. *Žmogus ieško prasmės*. Vilnius: Mintis.
- Garbačiauskienė M. 1989. *Jei laimė nebūtų lydėjusi. Atsiminimai iš tremties laikų*. Vilnius: Vaga.
- Grotowska S. 1999. *Religijność subiektywna*. Krakow: Nomos.
- Giddens A. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.
- Girnius J. 1991. *Raštai*. Vilnius: Mintis.
- Jacopozzi A. 1997. *Religijos filosofija*. Vilnius: Aidai.
- Kalėjimo įnamiai: grįžimo į visuomenę lūkesčiai*. 2006. Monografija. Ats. red. ir sud. A. Vosyliūtė. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Kievišas J. (red.) 2012. *Ugdymo dvasingumas*. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Edukologija: Lietuvos edukologijos universitetas.
- Knoblauch H. 2008. Spirituality and popular religion in Europe. *Social compass* 55.
- Lavastė L. 2011 07 30. Po Bažnyčios pamatais tiks intrigu bombos. *Lietuvos rytas*.
- Luhmann N. 1994. *Semantika mielości. O kodowaniu intymności*. Suhrkamp: Verlag Frankfurt am Main.
- Maceina A. 1990. *Raštai*. T. 3. Vilnius: Mintis.
- Magnini G. 1998. *Religijos filosofija*. Vilnius: Logos 15.
- Maritenas Ž. 1989. Šventas Tomas Akviniėtis ir blogio problema. *Gėrio kontūrai*. Vilnius: Mintis.

- Philippe M. D. 1980. *Paskaitos*. Vilnius: Šiuolaikinis Jono Pauliaus II centras.
- Paškus A. 1990. *Asmenybė ir religija psichologinio vystymosi perspektyvoje*. Chicago: į Laisvę Fondas.
- Pineau G. 1994. Histoires de vie et formation de nouveaux savoirs vitaux. *Revue Internationale de l'Education* 40.
- Rouse S. 1998. Maištas prieš Dievą. *Šiaurės Atėnai* 37.
- Suvažiavimo Darba*. 1996. T. 16. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Vydūnas. 1990. *Raštai*. T. 1. Vilnius: Mintis.
- Wojtowicz A. 1997. Katolicyzm w Polsce: modele i gry społeczne. *Przegląd Religioznawczy* 1/183.
- Woodhead L. 2008. Gendering secularization theory. *Social compass* 55(2).
- Zdebskis J. 1996. *Gyvenimas mąstymoose. Kunigas tarp vagių. Iš kalėjimo dienoraščių*. Vilnius: Lumen.
- Wuthnow R. 1994. *Šventenybės atgavimas: religija šiuolaikinėje visuomenėje*. Vilnius: Aidai.
- <http://mkp.emokykla.lt/gimtoji/docs/10k02t15k.rtf>.
- <http://www.laisvesordinas.lt/dvasinis-tobulejimas.html>

MARGINAL PEOPLE'S ATTITUDE TO SPIRITUAL VALUES

Anelė Vosilyūtė

Summary

The article deals with the analysis of some features of religion / secularization phenomenon in Lithuania. The author concentrates on its reflection in the consciousness and behaviour of marginal people.

Religion is the internal voice of person, the participation in church ceremonies and rituals, acceptance of the power of God. In the article some ideas and theories of sociologists and classics of religion sociology are used (Vydūnas, A. Jacopozzi, G. Magnini, R. Wuthnow, S. Rouse, E. Durkheim, M. Eliade, L. Feuerbach). The paper reveals the religious renewal and society's further secularization. According to the Western church modernization traditions, in the country processes of secularization and people's experiences of spirituality are developing. People take over secular values while focussing on the effects certain actions have on them instead of ignoring these effects and submitting to commands of some religious tradition. The author

uses the information of narratives and non-formalized answers of marginal people. The life story method is realized in sociology as the recognition of competence of subject; it coincides with the changing situation in this science where the existence of a plurality of perspectives and local, contextual studies versus grand narratives, disorder, flux and openness are respected.

Keywords: spirituality, secularity, religiosity of marginal people, forms of secularity, existential approach.

SOCIALINIŲ PAKRAŠČIŲ ETINĖS NUOSTATOS (sociologinė K. Sajos kūrybinių analizė)

Vida Kasparavičienė
Lietuvos socialinių tyrimų centras
kasparaviciene@ktl.mii.lt

Straipsnyje „Socialinių pakraščių etinės nuostatos“ gvildenamos marginalių grupių etinių nuostatų sąsajos su teisingumu. Ankstesniuose žemiausiosios klasės tyrimuose (2003–2010) paaiškėjo, kad marginalių grupių žmonės laikosi savitų nerašytų etikos normų – jas lemia būtinybė prisitaikyti ribinėmis gyvenimo sąlygomis; tos normos – ir tam tikra reakcija į neteisingumą. Straipsnyje gvildinama, kaip visuomenės ir savo paties nuostatas neteisingumo atžvilgiu perteikia rašytojas, publicistas ir politikos veikėjas Kazys Saja 1989–2010 m. skelbtoje kūryboje, kuri tiriama sociologiniu požiūriu kaip tam tikras šiuolaikinės visuomenės būsenos dokumentas. Straipsnio autorės nuomone, rašytojo požiūris į neteisingumą svarbus todėl, kad atskleidžia paties rašytojo ir tam tikros visuomenės dalies – jam artimų profesinių ir politinių visuomenės sluoksnių – nuostatas; ugdo ir įtvirtina spaudą skaitančių piliečių nuostatas; išryškina elgseną, rašytojo supratimu, būdingą visuomenės silpniesiems, ir pabrėžia būtinas etikos taisykles piliečiams, norintiems pritaikyti prie esamos tikrovės. Svarbiausias elgsenos principas „Neskriausk ir nesileisk skriaudžiamas“, rašytojo manymu, būtinas visiems piliečiams – ir stipriesiems, ir silpniesiems.

Reikšminiai žodžiai: teisingumas, marginalios grupės, K. Sajos kūryba, nuostata nuolankumo atžvilgiu.

ĮVADAS

Visuomenės silpnieji, gyvenantys visuomenės paribyje – neįgalieji, varguomenė, kai kurios kitos marginalios grupės, – laikosi savų nerašytų etikos normų. Per ankstesnius varguomenės tyrimus pastebėjome, kad tyrėjų klausinėjami žmonės vienaip elgėsi su likimo bendrais (reikšdavo tam tikrą altruizmą, norą pagelbėti ir pan.), kitaip su nepriklausančiais marginalioms grupėms žmonėmis (tyrėjais, labdaros ir kt. įstaiigų darbuotojais) – kai kurie sukčiavo, apgaudinėjo, kad gautų tam tikros naudos.

Dar ryškiau savitos etikos taisyklės iškilo kalinių ir išėjusių į laisvę žmonių gyvenimo tyrimuose – iš dalies jas lėmė kalinių subkultūra, iš dalies – poreikis pritaikyti prie laisvės sąlygų². Tokios elgsenos (pavyz-

² Socialinių tyrimų instituto (dabar LSTC) marginalių grupių tyrėjos, vadovaujamos dr. A. Vosyliūtės, tyrė visuomenės pakraščio grupes: varguomenę (2003–2004), kalinius ir išėjusius į laisvę žmones (2005–2006), 2008 ir vėlesniais metais – neįgaliuosius.

džiui, šališkumo savo grupei ir priešiško kitai, platesnei, galbūt aukštesnio statuso) motyvus galima suprasti (nors ne pateisinti); lygiai aišku ir tai, kad suvokiančiam savo atskirtį asmeniui visuomenės normos yra visai svetimos, nes jai nepriklauso ir jam svarbiau išsilaikyti. Tas savitas etikos normas lemia būtinybė prisitaikyti ribinėmis gyvenimo sąlygomis. Jomis reiškiasi ir reakcija į neteisingumą.

„Teisingumas“ – subjektyvi sąvoka. Ją dažnai vartoja socialinės psichologijos specialistai aiškindami žmonių santykius. Teisingumas remiasi principu: veiklos rezultatas turi būti proporcingas pastangoms, arba kiek duodi, tiek gauni (Mayers 2008: 480). Taip žmonių santykius traktuoja socialinių mainų teorija. Kaip žmogus išsiaiškina, ar teisingai su juo elgiamasi? Išskirtume tris bendriausias teisingumo vertinimo sudedamąsias.

Pirma, žmogus palygina savo veiklą, t. y. savo suvokiamas fizines ir dvasines pastangas, su rezultatu (laimėjimu): ką prarado (sugaišo laiką, investavo pinigų, eikvojo fizines jėgas ir psichinę energiją) ir ką laimėjo – be materialios naudos, galbūt patenkino dvasinius – saviraškos, bendravimo, pažinimo – poreikius, galbūt patyrė sinkretinį malonumą. Motyvų, kurie vertė veikti, gali būti visokių, ir subjektyvų pasitenkinimą arba nepasitenkinimą lemia įvairiausios aplinkybės. Jei gu dirbdamas visą dieną žmogus neužsidirba tiek, kiek reikia pragyventi, – suprantama, tokių darbo santykių nelaikys teisingais.

Antra, savo paties pastangas, praradimus ir atpildą žmogus lygina su gerai pažįstamos socialinės aplinkos, pavyzdžiui, grupės narių pastangomis ir atpildu už bendrą indėlį į grupės veiklą, t. y. su skirstymu. Pasak A. Suslavičiaus, „ <...> [darbo santykių] socialinės aplinkos įvertinimui turi įtakos daug veiksnių: paties subjekto dalyvavimas vykdamas teisingumą, skirstymo kriterijų aiškumas, nuostatos kitų grupės narių atžvilgiu ir kt.“ (Suslavičius 2006: 234–235). Be to, žmonės lygina savo pastangas ir atpildą su platesniais socialiniais dariniais – profesine ir kitomis tos pačios visuomenės grupėmis, lygina su žiniomis apie pasaulio, pirmiausia apie Europos gyventojus. Lietuva pagal ne vieną rodiklį (nedarbą, darbo užmokestį, atotrūkį tarp didžiausio ir mažiausio užmokesčio, gyvenimo lygį, žmogaus teisių įgyvendinimą) yra tarp silpniausių Europos valstybių. Taigi vertinimą lemia ne vienas, o mažiausiai keli atskaitos taškai.

Kas teisinga, o kas ne, žmogus vertina ir pagal platesnes aplinkybes, sietinas ne tik su tam tikra veikla ar elgsena. Vertinimą veikia ir

bendriausi vertybiniai dariniai, žmogaus susidaryti per gyvenimą. Jie apima ir požiūrį į visuomenės tvarką, į visuomenės sambūvio taisykles (daugmaž tokias pačias taisykles nubrėžia svarbiausios pasaulio religinės sistemos – tai rodo, kaip giliai etikos normos įsiskverbusios į žmonių sąmonę, nors dalis visuomenės jas ignoruoja), esamos visuomenės normas, žmogaus teisių sampratą. Juo skaudesnė žmogaus emocinė patirtis, juo labiau ji paveikia vertybinių orientacijų tapumą. Be to, ankstesnės emocinės traumos sustiprina panašių komponentų emocijų suvokimą ir perdėtą reagavimą – tai lemia žmogaus nervinės veiklos ypatumai (Goleman 2001: 237–241). Ankstesnė skriaudų patirtis stiprina neteisingumo supratimą, skatina jį įžvelgti ir ten, kur nenukentėjęs pilietis mato neutralias aplinkybes. Galutinis vertinimas toks pat subjektyvus kaip atskiros dalys: kas vieniems atrodo neteisinga (sąnaudų niekas neatlygina – nėra nei vidinio pasitenkinimo, nei užmokesčio, būtino kuklioms gyvenimo reikmėms), kitiems regisi pateisinama (už menką darbą ir menką statusą – menkas atpildas), dar kiti iš perdėto savęs vertinimo kitus žmones laiko „mase“, kuria gali manipuluoti kaip tinkami, ir patys sau prisiskiria teisingumo lėmėjų funkcijas.

Paprastai skiriamos trys teisingumo formos: etinė, teisinė ir socialinė. Joms visoms, pabrėžia A. Vaišvila, „būdinga ta pati teisių ir pareigų vienovė, išreiškianti pačią teisingumo esmę: asmuo gali pretenduoti tik į tokį kitų asmenų jam teikiamo gėrio (paslaugų) mastą ir pasirinkimą, kiek jis pats šio gėrio yra kitiems suteikęs“ (Vaišvila 2002: 200). Teisinį teisingumą įtvirtina įstatymai ir palaiko prievarta, socialinis teisingumas sietinas su skirstymo ir dalijimosi principais. Etninis teisingumas, anot A. Vaišvilos, yra „teisių ir pareigų vienovė, egzistuojanti kaip asmens vidinis įsitikinimas derinti savo naudą su artimo nauda ir garantuojamas asmens laisvu apsisprendimu, sąžine bei visuomenės nuomone“ (Vaišvila 2002: 202). Šiame straipsnyje kalbama apie subjektyvų teisingumo visumos vertinimą, daugiausia – apie etinį teisingumą, kaip jį supranta žmogus.

Straipsnyje siekiama atskleisti marginalių grupių etinių nuostatų sąsajas su teisingumu. Gvildinama, kaip nuostatas neteisingumo atžvilgiu interpretuoja rašytojas, publicistas ir kadaise politikos veikėjas Kazys Saja 1989–2010 m. skelbtoje publicistinėje ir grožinėje kūryboje.

Rašytojo kūrybos analizė sociologiniu požiūriu sietina su literatūros sociologija. Tai tarpinė socialinių ir humanitarinių mokslų sritis, kurioje tiriamas literatūros ir socialinės aplinkos santykis. Literatūra tu-

ri ryšį su socialine tikrove, nors, savaimė suprantama, ne tiesioginį. Joje fiksuojamas autoriaus požiūris į socialinius, kultūrinius ir kt. tikrovės reiškinius, autoriaus patirtis, žmogaus pažinimas. Visuomenės tyrinėtojai literatūrą dažnai pasitelkia kaip tam tikrus visuomenės būklės dokumentus. 7–8-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje iškilusios „sociologijos per literatūrą“ krypties (pirmtakas Lewisas A. Coseris) šalininkų manymu, literatūra yra ir tam tikro laikotarpio dokumentas, kuriame matyti visuomenės požiūris į dorovę, papročius, ji atliepia tam tikras kultūrinės ir socialines aplinkybes (Jakonytė 2005: 84–85). Šios krypties šalininkai peikti už tai, kad, anot Toril Moi (2001: 50), per daug tiesmukai vertino literatūros ir tikrovės, rašytojo ir teksto sąsajas. Vis dėlto pastangos derinti meninio ir mokslinio tikrovės pažinimo būdus ne nuslopo, o sustiprėjo – mėginama išryškinti daugialypį literatūros ir tikrovės ryšį, neišleidžiant iš akių vienos ir kitos ypatumų. Remiantis įvairiais šaltiniais ir metodais priartėjama prie kiek išsamesnio tikrovės pažinimo. Pastabumas – viena iš esminių rašytojo savybių – leidžia įžvelgti vos beužsimezgantį tikrovės reiškinį arba užfiksuoti jau esamo, įsitvirtinusio smulkesnius ypatumus, naujus bruožus, iš kurių galima atkurti reiškinio ištakas, sudedamąsias dalis, veiksnius ir taip rekonstruoti jo visumą arba platesnį kontekstą. Žodžiais išreikštas įžvalgas vertinga tirti ir todėl, kad galima patikrinti tai, kas dar neaiškiai žinoma, tik spėjama, o kiekvienas patvirtinimas, meninis ar mokslinis, sustiprina tyrėjo tikrumą ir įsitikinimą. Pasak Jameso F. Englisho (2010), „literatūros sociologija iš esmės nepasitraukė į pašalį. Užuot sunykusi, ji buvo įtraukta į daugelį reikšmingų, novatoriškų projektų, kurie priskiriami sociologijos sričiai, nors vadinami ne „literatūros sociologija“. <...> dabar esama tiek daug literatūros studijų, kurios remiasi sociologine mintimi, ir tiek daug sociologijos formų, kurių objektas ir tyrimo būdai yra literatūriniai, kad svarbiau klausti ne „ar“, net ne „kodėl“, o „kaip“ – kaip sociologijos ir literatūros srityse geriausiai pasinaudoti polimorfine, dažnai kone nepripažįstama, bet vis dėlto tvirta partneryste“. Kultūros istorikų ir sociologų darbuose meniniam tikrovės pažinimui pirmenybė teikiama tada, kai trūksta duomenų išsamiau atskleisti tiriamą reiškinį. XVIII–XIX a. marginalių Lietuvos visuomenės sluoksnių tyrinėtojai remiasi grožinės literatūros kūriniais, atsiminimais, tautosaka, norėdami išryškinti visuomenės požiūrį į tų sluoksnių gyvenimą ir įvaizdį (Praspaliauskienė 2000; Sirutavičius 1995) – tai, kas nepatenka į archyvinius dokumentus. Robertas Darntonas XVIII a.

tekstų prasmę (iš pirmo žvilgsnio sunkiai suprantamus ir lyg nepateisintus varguomenės elgsenos savitumus) įžvalgiai aiškino konkretaus gyvenamojo meto ir vietos socialinėmis ir ekonominėmis ypatybėmis (Darnton 2002). Vincenzo Ruggiero, remdamasis literatūros klasikos kūriniais, aiškino kriminologijos sąvokas ir plėtojo nusikaltimų ir socialinės kontrolės temą (Ruggiero 2005). Lietuvoje, pasak L. Jakonytės, V. Kavolio darbai yra „ryškus pavyzdys, kaip stipriai lietuvių literatūros sociologija pasitiki literatūros kūriniais (ir netgi labiau poetiniais), būtent juos pasirinkdama pagrindine analizės medžiaga ir žymiai mažiau dėmesio skirdama kitiems socialiniams faktams, veiksams ir diskursams“ (2005: 95). V. Kavolio teigimu, tam tikri lietuvių literatūros kūriniai yra „lietuvių sąmoningumo dokumentacija“, nes „būdingi svarstomajam periodui ir priskirtini prie literatūriškai vertingiausių to periodo kūrinių. To užtenka prielaidai, kad jie (nors ne jie vieni) atskleidžia kai ką esminio apie to periodo lietuvių sąmoningumo struktūras“ (Kavolis 1994: 195–214, 336–337). V. Kavolio manymu, literatūros kūriniai ypač praverčia tiriant subjektyvią žmogaus patirtį, nes atskleidžia ją „patikimiau už teorinius ar norminius dokumentus, formuluojančius <...> bendrą koncepciją“ (Kavolis 1998: 30). Pridursime, kad literatūros kūrinys žodžiais ir potekste aprėpia daugiau prasių negu mokslo straipsnis. Todėl teikia daugiau galimybių išryškinti rūpimą reiškinių, ypač tokių kaip sunkiai matuojamą subjektyvią neteisingumo patirtį ir nutylimą atoveikį (kaip įsitikinome 2008 m. neįgaliųjų tyrime).

Tokių galimybių teikia K. Sajos kūriniai. Autorės nuomone, amžininkų kūrinius apie gyvenamą laikotarpį galima traktuoti kaip dokumentus, išryškinančius įvairias esamos tikrovės puses, o jų autorius – kaip ekspertus, gebančius įvairialypės tikrovės pažinimą perteikti literatūros priemonėmis. Tie kūriniai įsilieja į viešą diskursą ir meniniu įtaigumu ugdo skaitančios visuomenės nuostatas ir į autoriams rūpimus reiškinius, ir į platesnes tikrovės sritis, kurias apima jų kūryba. Į pastarųjų 20 metų rašytojo publicisto kūrybą galima žvelgti kaip į meninę šiuolaikinės visuomenės socialinių problemų analizę: rašytojas domisi mūsų dienų aktualijomis, apibūdina ir vertina problemas, svarsto jų priežastis ir numato galimą raidą. Tuo jo proza tarpais darosi artima publicistikai.

Nemažai vietos K. Sajos kūryboje užima teisingumo, integruojančio daug kitų visuomenės problemų, tema. Rašytojas gyvai atsiliepija į dabarties, arba virsmo, visuomenės reiškinius, žmonių reakcijas

ir pastangas pritapti. Vertindamas dabartį, jis perkuria tikrovę pagal savą pasaulio sampratą. Į kurią vaizdą įtraukia žmogaus psichikos vyksmą – taip randasi įtaigi ir daugiaprasmė meninė tikrovė. Pasak V. Ruggiero, įkvėpto E. A. Poe pastebėjimų: „Priešingai nei sociologai, menininkai pasižymi *genius irritabile*; drauge su grožio jausmu jie turi stiprų disproporcijos bei iškreiptumo jausmą. <...> Menininkai mato neteisingumą ten, kur kiti jokios skriaudos neįžvelgia“, nes aštriau negu kiti suvokia tiesos ir teisingumo santykį (Ruggiero 2005: 10). Būtent tas tiesos ir teisingumo santykis, jo motyvuojama dabarties gyventojų elgsena mus domina K. Sajos kūryboje. Jo požiūris į teisingumą svarbus todėl, kad atskleidžia paties rašytojo ir tam tikros visuomenės dalies – jam artimų profesinių ir politinių visuomenės sluoksnių – nuostatas; ugdo ir įtvirtina spaudą skaitančių piliečių nuostatas; atskleidžia socialinės aplinkos požiūrį į silpnųjų elgseną ir pabrėžia etikos taisykles, būtinas, rašytojo supratimu, silpniesiems, norintiems pritapti prie tikrovės. Kad visa tai išryškėtų, suformulavome konkretesnius klausimus, į kuriuos mėginsime atsakyti gvildendami pastarųjų dešimtmečių publicistikos ir prozos rinkinius: kaip rašytojas interpretuoja neteisingumą, kaip jo požiūris kito per du nepriklausomybės dešimtmečius, ar turi, rašytojo pastebėjimais, neįgalieji ir apskritai visuomenės silpnieji kokių nors savitų elgsenos taisyklių, kaip jos vertinamos. Publicistikos rinkinei ir prozos rinkiniams taikyta turinio analizė. Jos vienetas – tema (temos motyvas), išplėtotas bent keliais sakiniais.

PUBLICISTIKOJE TVIRTINTOS NUOSTATOS

Publicistikos straipsniai pirmiausia ir skirti svarstyti aktualioms politinėms ir kultūrinėms visuomenės problemoms. Praėjusio amžiaus paskutinį dešimtmetį rašytojas buvo paskelbęs gana daug publicistikos. Šio dešimtmečio darbų visuma turėtų rodyti, kokių visuomenės aktualijų atžvilgiu ir kokia linkme publicistui ir leidėjams rūpėjo paveikti visuomenės nuostatas. Iš daugelio daugiau kaip per 10 metų įvairiausiuose laikraščiuose ir žurnaluose skelbtų straipsnių, tuo laikotarpiu sakytų kalbų jis atrinko maždaug pusę (matyt, reikšmingesnių) ir sudėjo į publicistikos rinktinę „Lazdos išradimas“. Ją sudaro 114 straipsnių, tą dešimtmetį skelbtų 20 Lietuvos periodinių leidinių. Daugiausia straipsnių paskelbta 1989–1995 m. Apskritai veikliausias rašytojas buvo 1989–1992 m., kai daugiausia prisidėjo prie Atgimimo veiklos ir dirbo Aukščiausioje Taryboje–Atkuriamajame Seime: to laikotar-

pio straipsniai sudaro kone pusę (44 proc.) rinkinio. Tuo laikotarpiu apskritai Lietuvos piliečių politinis aktyvumas buvo didžiausias – išryškėjo (juo labiau kad anksčiau buvo gniaužtas) stiprus poreikis patiems reikšti ir išgirsti kitų pilietinę poziciją, ginčytis su ja, ieškoti bendraminčių. Pačiam rašytojui publicistui, matyt, irgi rūpėjo skleisti išpažįstamus įsitikinimus. Abipusis poreikis paaiškina to meto publicistikos apstą. Dažniausiai straipsniai skelbti artimos publicistui dešimtosios pakraipos „Lietuvos aide“ (42 publikacijos, arba 37 proc.), „Valstiečių laikraštyje“ (15 publikacijų, arba 13 proc.), „Gimtajame krašte“ (12, arba 11 proc.). Kituose 17 laikraščių ir žurnalų – kur kas rečiau (pavyzdžiui, „Šiaurės Atėnuose“, „Dienovidyje“, „Vilniaus balse“ ir kt.). Taigi publicistas ir valstybės veikėjas tais metais turėjo plačią, nors, beje, daugiausia dešiniųjų sluoksnių auditoriją. Kokios temos domino autorių, leidėjus ir skaitytojus?

Straipsnių temos griežtai neatskirtos, susipynusios, viename rašinyje galima užfiksuoti probėgšmais užkabintas kelias temas. Apskritai straipsniuose daug minčių nuotrupų, šmėkšteli anksčiau paskelbtų arba vėlesnių apsakymų siužetų apybrėžos, t. y. randasi įspūdis, kad dalį savo mąstomo (arba įsirežusio į sąmonę) turinio publicistas perkelia į rašinius. Nedrįstu teigti, kad toks rašymo būdas peiktinas. Bet temos lieka neišplėtotos – jos tik paliečiamos, skaitytojams jos tartum užuominos nurodo, ką autorius dar galėtų pasakyti, ir pagyvina skaitytojų mąstomas mintis. Pasak paties autoriaus, „galbūt tai, kas svarbiausia, ir liks tvyroti virš to, ką pavyks išdėstyti žodžiais“ (Saja 1999a: 42). Ir tvyro, jei tik skaitytojas prisiduria savo minčių ir asociacijų. Taigi publicistika skirta panašiai mąstantiems skaitytojams.

Kad būtų aiškiau, kokia publicistikos dalis skirta teisingumui, pateiksime visas temas. Jos tokios:

1. Personalijos. Straipsniai rašyti dažniausiai sukakčių progomis arba prisimenant svarbias autoriui asmenybes. Straipsniai įtaigūs, dažnai skaudūs, mat rašyta apie tragiškus pavergtos valstybės žmonių likimus (Juozą Grušą, Dalią Grinkevičiūtę ir kt.).
2. Politinės aktualijos, Seimo svarstymų atgarsiai, politikų asmenybių lukštenimas. Šią temą publicistas dažnai plėtoja rinkimų kalbose, rinkimų nuostatas skatinančiuose straipsniuose ir pamfletuose.

3. Kūryba ir jos aplinkybės. Rašytojas atskleidžia, kaip atsirado jo kūriniai, ypač dramos veikalai, kaip keliavo į sceną ir pan., t. y. tuos kūrybos užkulisius, kurie paprastai domina kūrybos psichologijos ir kūrybos politikos mėgėjus. Šiek tiek rašoma apie dabartinę dramaturgijos ir teatro būklę.
4. Politinis neteisingumas. Tai straipsniai apie politinius kalinius, rašyti daugiausia aptariamo laikotarpio pradžioje.
5. Teisingumo tema rašyta visai mažai (iš viso 6 straipsniai, 5 proc. visos rinktinės). Pro daug susipynusių minčių, kurias telkia intuityvi autoriaus logika, prasimuša tokie šios temos motyvai:

A. Bendras mūsų šalies dorovinis nuosmukis, vienaip ar kitaip lemiantis neteisingumą ar sietinas su juo. Rašytojas publicistas į piliečius apeliuoja „Žodžiais į sielą“:

„<...> niekaip nerandu atsakymo, kodėl taip greitai – per vienus metus – mes taip neatpažįstamai pasikeitėme. Kas atsitiko? Kada ir kodėl nuo mūsų nusigrėžė toji maloningoji Aukštybių jėga, užleisdama vietą savanaudiškumui, gobšumui, neapykantai?“ (Saja 1999a: 110)

Rašytojas publicistikos darbuose tą nuosmukį dažniausiai sieja su sieja su sovietmečio blogybėmis, sovietmečiu ir jo palikuonimis (lengviau suvokiamomis, nes dar neužmirštomis realijomis), retkarčiais pamini nesavarankiškos valstybės išugdytą pavaldinių mentalitetą. Grožinėje kūryboje – nevienadienėje – nuosmukis kildinamas iš toliau už sovietmetį siekiančių laikų.

B. Nuolankumas. Esą žmonės, lietuviai, linkę nuolankiai kęsti; nuolanki kantrybė – esminis jų bruožas. Šis motyvas palyginti dažnai kartojamas įvairiais metaforiniais pavidalais. Įtaigiausia eilutė: „Akmenie, nors tu netylėk“ (Kreipimasis į Vilniaus akmenis, Saja 1999a: 232). Ir čia pat publicistas priduria: „Mes (lietuviai, – aut.) ne iš tų maištingųjų, mes iš nuolankiųjų giminės.“ Pabrėžtinai priskirdamas lietuviams nuolankumą – paprastai neakcentuojamą lietuvių būdo tyrinėtojų – publicistas gal norėjo ne tiek pabrėžti lietuvių būdo ypatybę, kiek sužadinti stipresnę atoveiksmį. Kita vertus, šis bruožas gerai dera su chrestomatiniu lietuvių *darbštumu* ir abu kartu sudaro šiuolaikinės visuomenės silpniesiems, sunkiai pritampantiems prie rinkos reikalavimų, būdingą asmenybės būdo branduolį (Vosyliūtė ir kt. 2004: 81–99). Apskritai nuolankumo šaknis, turint omeny sunkius pavergtos šalies laikotarpius ir katalikybės tradiciją, reikėtų išsamiau patyrinėti.

C. Su teisingumu sietina ir žmoniškumo etika – pagarba žmonėms kaip lygiai vertingiems. Etikos lygmuo teisingumas paliečiamas tik viename rašinyje „Ant kaktos neparašyta“ (Saja 1999a: 76–77): „Gerbkime kiekvieną, mėgindami įžiūrėti žmoguje dieviškojo kosmoso kibirkštėlę.“ Publicistas apeliuoja ne į kokius nors aiškiai nusakomus teisingumo pagal lygybę ar lygių teisių principus, o siekia gilesnės esmės: žmones sulygina „kosminė kibirkštis“. Mūsų visuomenėje nuo seno kosminę kibirkštį atstoja visai kitoks vertinimo matas – prie pinigų prišlijusi socialinė padėtis. Pasak Franzo Kafkos, praėjusio amžiaus pradžios valdininkų žmonių santykių preparuotojo, „sargą dera niekinti“, ir paniekos luomo sumetimais – kad nebūtų nužemintas aukštesnis statusas – esą negalima nereikšti (Kafka 2006: 194, 196). Ta ribota nuostata, gyvavusi praėjusio amžiaus pradžios Europos miesteliuose, neigia kokią nors „kibirkštį“, atspindi socialinius psichologinius (taigi ne neįveikiamus) žmonių elgsenos ypatumus ir, nepaisant pažiūrų į žmogų – pilietį, asmenybę – plėtros per visą šimtmetį, yra palaikoma ir gyva dabartinėje mūsų valstybėje. Todėl viena užuomina pagarbos neįkvėps. Juo labiau kad apskritai iš rašytojo kuriamo tikrovės vaizdo atrodo, jog daugelio žmonių tas gerasis pradai užgeso vos jiems gimus. Kituose kūriniuose rašytojas kibirkšties temas, t. y. besąlygiškos pagarbos geram žmogaus pradui, neplėtoja, taigi galimas dalykas, kad juo abejoja. Kalbamas straipsnis pirmą kartą paskelbtas 1990-aisiais „Lietuvos aide“ ir vėlesnėje rašytojo kūryboje tos minties, bent jau daugiau ar mažiau atvirai, nematyti. Todėl abejoju, kad žmonių kosminio prado lygė rašytojui būtų labai priimtina ir kad jis būtų siekęs kaip nors iš esmės paveikti skaitytojų nuostatas į žmoniškumą grindžiamą lygybę.

D. Neteisingumo poreiškiai. Šis motyvas palyginti dažnesnis, šiek tiek labiau išplėtotas ir formuluojamas palyginti konkrečiau: „Ne taip seniai Lietuvos bažnyčios dignitoriams pareikalavus, Vyriausybė priėmė nutarimą, kad nebūtų privatizuojamos buvusių klebonijų žemės... Čia nekalbėsiu apie tai, jog šis nutarimas prieštarauja Aukščiausiosios Tarybos priimtiems įstatymams – Kristaus mokslo skelbėjai turėtų žinoti, koks iškamtuotas Lietuvos kaimas, išnaikintos sodybos, daugelis per anksti pasenusių, suvargusių kolūkiečių dabar gyvena miesteliuose, bažnytkaimiuose. Tie žmonės jau nebeturi jėgų kur nors keltis ar atgavę žemę ūkininkauti. Sako – paskirkit man porą hektarų arčiau namų – ne, čia čia čia... net liežuvį sunkiai apsiverčia pamaldžiam žmogui pasakyti, kad čia, brole, klebonijos žemė.“ (Saja 1999a: 111–112)

Kur kas dažniau publicistas rašo patetiškai, mintis ir skvarbias įžvalgas perteikia metaforiškai. Tai anaip tol ne blogybė, o vis dėlto negrindžiamos faktais, nekonkretinamos mintys nėra labai įtaigios ir jų poveikis tikriausiai laikinas ir trumpas. Paskutinį praėjusio amžiaus dešimtmetį, ypač jo pradžioje, kai Lietuvos piliečiai buvo politiškai aktyviausi, pilietinės pozicijos išsakymų poreikis buvo didžiausias. Matyt, publicisto tikslas buvo nukreipti skaitytojų ir klausytojų mintis ir jausmus tam tikra linkme, duoti tam tikrą ženklą, kuria kryptimi orientuotis. Galbūt pakili nekonkreti kalbėsena (pramaišiu su žemumų žodžiais, kurie turėtų atsverti pakilumą, nors kartais nusveria į visai priešingą pusę), taigi pakili kalbėsena galbūt tinka rinkimų ir proginei agitacinei publicistikai, bet tos paprastos poveikio priemonės, kuriomis aiškiai atskirta, kas gera ir kas bloga, nutaikytos į vienatones reakcijas. Abstraktybės ir patetika mažina publicistikos darbų poveikį – pasaulis juk daugialypis ir įvairus, ir skirstomas be pustonijų regisi per daug supaprastintas. Galbūt publicistas manė, kad supaprastintas vaizdas sukelia stipresnę atoveiksmį, todėl turi išliekamosios vertės, bet tai abejotinas dalykas. Ypač rinkimų kalbos atrodo nutaikytos į nereikliausius klausytojus.

Apie visuomenės silpnuosius, labiausiai neteisingumo kamuojamus žmones (išskyrus nustekentus žemdirbius, kurie, matyt, buvo publicisto rinkėjai) – neįgaliuosius, ligonius, varguomenę – publicistas savo publicistikos darbuose nerašo. Nebent neįgaliais laikytume tuos nuolankiuosius – juk jie nieko *neįgali*, tik kęsti.

Taigi rašinių daug, leidinių įvairovė didelė, jų pasiekiamas skaitytojų sluoksniš irgi turėjo būti platus. Bet neteisingumo tema paliesta vos probėgšmais. Užsiminta apie neteisingumo sudedamąsias dalis – vienių nuolankumą, kitų dorovinį nuosmukį, ir pakiliai, patetiškai – apie neteisingumo ženklus. Žinoma, publicistas rašo, kas jam atrodo svarbu. Kad neteisingumo tema rašytojui svarbi, matyti iš jo apsakymų. Tad kodėl publicistikoje jos bemaž nematyti? Apie privilegijas, pavyzdžiui, vėl išskylantį privilegijuotųjų luomą – nė žodžio. Galima būtų manyti, kad pirmąjį atkurtos nepriklausomybės dešimtmetį labiau už neteisingumą rūpėjo įtvirtinti valstybę, ne mažiau ir kitos politinės aktualijos (pavyzdžiui, rinkimai, t. y. kova dėl valdžios). Socialinis teisingumas, nors buvo vienas iš svarbesnių Sąjūdžio (ir nepriklausomos valstybės atkūrimo) siekių, atsitraukė į pašalį. Pasak rašytojo, „rašau apie tai, ką labiausiai skauda“. Nedrįstu manyti, kad dėl nuolankumo rašytojui neskaudėjo – skaudulys „tvyro“, bet galbūt per ilgą nuostata

į jį aplipo visokiais prieštariniais jausmais, mintimis ir vertinimais, kuriuos sunku išdėstyti trumpame vienos tonacijos rašinyje. Kita vertus, galima manyti, kad rašytojui publicistui – ir auditorijai, skaitytojams – neatrodė, kad apie neteisingumą būtina kalbėti, būtina jį įveikti. Galbūt auditorijos sluoksnių jis neužkliudė tiek, kad jo svarba prilygtų kitoms temoms, todėl apeitas konstatuojant, kad „tvyro“. To meto publicistikoje kalbėjimui apie šį sunkiai įgyvendinamą dalyką vietos nebuvo. Tai šiek tiek paaiškina, kodėl per porą dešimtmečių prie teisingumo ne priartėta, o nuo jo nutolta. Gal manyta, kad atkurtoje ir įtvirtintoje valstybėje jis savaime (nepaaiškinamu būdu) išnyks. Šiaip ar taip, paskutinį praėjusio amžiaus dešimtmetį rašytojo skelbta publicistika mažai prisidėjo prie nuostatos teisingumo atžvilgiu ugdymo. Kiek kitoks vaizdas matyti iš rašytojo prozos.

NUOSTATOS TEISINGUMO ATŽVILGIU GROŽINĖJE KŪRYBOJE

Pastaraisiais dviem dešimtmečiais rašytojas išleido šešis apsakymų rinkinius, kuriuose rašo, be kitko, ir apie šiuolaikinės visuomenės žmones, apie dabartį. Taigi neginčytina, kad rašytojas produktyvus (maždaug kas treči ketvirti metai – naujas rinkinys), turi neblogų leidybos galimybių ir skaitytojų mėgstamas. Juo labiau tikėtina, kad jo kūriniai veikia požiūrį į šiuolaikinės visuomenės reiškinius, galbūt atliepia ir stiprina esamas nuostatas.

Mus dominanti tema iškyla bent trijuose kiekvieno rinkinio apsakymuose (ne kiekvienos knygos apsakymai, sietini su neteisingumo tema, yra nauji – kai kurie paimti iš ankstesnių leidinių). Todėl galima manyti, kad neteisingumo tema rašytojui turi nenykstantos vertės. Daugiausia apsakymų, kuriuose ji atskleidžiama – atrinktų (anksčiau jau spausdintų) apsakymų rinkinyje „Niekam nenusileisiu“. Į jį įtraukti jau skelbti, matyt, autoriaus požiūriu aktualūs, nusisekę ir tikriausiai neblogai perteikiantys jo nuostatą. Ją trumpai nusako visos knygos pavadinimas. Nenuolaidumo nuostatą rodo ir autoriaus pratarmės žodžiai (Saja 2008: 6): „Sena šokiui pritaikyta dainelė „Rupūž rupūž, lipk ant pečiaus“ galėtų būti visos knygos moto: ji ragina žmogų nenusileisti, nepasiduoti. Net ant molinės, duona kvepiančios krosnies gali pajusti namų šilumą ir pasidaryti labiau nepriklausomas.“

Prozos kūrinuose neteisingumo tema interpretuojamas dvejojai: pirma, perteikiamos skriaudos atitaisymo, arba atsiteisimo, schemas, kurių yra dvi atmainos; antra, rašoma apie žmogaus elgseną netei-

singumo atžvilgiu, irgi dvejopą: prisitaikomą nuolankumą (mimikriją) ir nenuolankumą ne tik neteisingumo poreikiams, bet ir apskritai žmogaus pažinimo, žmogaus egzistencijos priešiškoje tikrovėje atžvilgiu.

Atsiteisimo schemas yra dvi: a) skriaudą ar neteisybę atitaiso viršesnės, nuo žmogaus nepriklausomos jėgos, b) atsiteisia arba atitaiso skriaudą atskiras žmogus.

Pirma atpildo už skriaudą (ir platesne prasme – už blogą) schema tokia: viršesnės, nuo žmogaus nepriklausomos jėgos retkarčiais įsikiša į žmonių gyvenimą ir pareguliuoja reliatyvaus blogio ir gėrio pusiausvyrą. Sakytum rašytojas nori įteigti, kad pasaulyje esama antropocentrinio tikslingumo ir žmonėms suprantamo pusiausvyros siekio. Ryškiausiai tą rykštės motyvą rašytojas atskleidžia „Atpildo upėje“ (Saja 1995: 249–252): neaiškios viršesnės jėgos atsiteisia ne su pačiu kaltininku, arba blogio skleidėju, o kirsdamos per jam artimus žmones. Tokia antropocentrinė atpildo interpretacija ginčytina: kodėl rykštė taip plačiai pliekia – kaltuosius ir nuolankiuosius, kodėl nukenčia niekuo dėti žmonės? Ar autorius mano, kad pasaulis taip pritvinkęs blogybių, kad kiekvienas pilietis į jas kaip nors įsivelia, todėl turi atkentėti? Tikrai, rašytojo darbuose šmėkšteli mintis, kad visi – net nuolankiausieji ir psichiškai neįgalūs žmonės – per savo gyvenimą yra pridarę blogų darbų. Sutinkant su šia atpildo interpretacija, reikėtų manyti, kad sunkios ligos, neįgalumas ir pan. nelaimės – irgi viršesnių jėgų rykštės „iki devyniasdešimt devintos kartos“. Tokiai teisingumo sampratai, nors miglotai ir abejotinai, dalis šiuolaikinės visuomenės pritaria, ir ne tik metaforiškai. Tai prasprūsta žiniasklaidos skelbiamuose oficialiuose interviu su pasižymėjusiais politikos veikėjais, jų memuaruose ir pan. Tokį požiūrį į neįgaliuosius pareiškė ir nedidelė dalis mūsų apklaustų sveikų piliečių 2008 m. neįgaliųjų tyrime. Apskritai toks požiūris nėra retas, mat būdingas žmogaus psichologijai. Jo variacija – D. Myerso aprašoma „teisingo pasaulio reiškiniu“ grįsta supaprastinto socialinio vyksmo samprata, paplitusi tarp amerikiečių: pasaulis esąs teisingas, ir kiekvienas gauna tai, ko nusipelno (Myers 2008: 385–386) – už teigiamą elgseną atlyginama sėkme, už neigiamas savybes ir poelgius – nelaimėmis, kančiomis ir skurdu (kurie kenčia – patys kalti dėl savo kančių, patys jų nusipelno). Nepriklausomos nuo žmogus aplinkybės į šią sampratą neįtraukiamos. D. Myersas neatskleidžia, kokios tyrimuose dalyvavusių amerikiečių socialinės demografinės charakteristikos. Tikriausiai jie nepriklauso tiems „kenčiantiems nedoriesiems“. Anot

D. Meyerso apibendrinamosios išvados, „žmonės būna abejingi socialinei neteisybei ne todėl, kad jiems nerūpi teisingumas, o todėl, kad nemato jokios neteisybės“ (2008: 386), t. y. teisingo pasaulio reiškinys apima tik žmonių visuomenę, tam tikrą socialinę aplinką. Mūsų krašte, pergyvenusiame skausmingus laikotarpius, kai susipriešinusios žmonių grupės prievarta siekė savo tikslų, pasitikėjimo pasaulio tvarka negalėjo rasti. Todėl, ne be katalikybės tradicijų įtakos, į teisingumo vyksmą įtraukiamos ir kitokios jėgos.

Nors viršesnio atpildo samprata gaji, neaišku, ar plačiai paplitusi. Kadangi rašytojas savo kūryba perteikia ne tik asmenines, bet ir savo aplinkos žmonių nuostatas, tikriausiai su tokiu sunkiai pagrindžiamu, prieštaringu požiūriu į viršesnį atpildą sutinka dalis meno ir politikos veikėjų. Pats rašytojas vėlesniuose kūriniuose viršesnes jėgas (ar aplinkybių samplaiką) traktuoja su ironijos ir sarkazmo gaida (Saja 2010). Teisingumo saiką groteskiškai atsveria aplinkybių, likimo ar kitokių neaiškių, vos numanomų jėgų poveikis. Mat kiekvienas žmogus įpainiotas į „ką nors bloga“, įteigia rašytojas, tad tenesitiki palankaus atpildo. Maža to, vėlesnių metų kūrinių („Tremtiniai“, „Šikšpyras“) tikrovėje matyti, kad viršesnėms jėgoms nerūpi nei žmogus, nei jo blogybė, tik jis pats, tas žmogus, aplinkybes aiškina egocentiškai sutraukdamas į save kaip į verpeto akį (Saja 2010). Atrodo, kad beprasmybės pojūtis ilgainiui vis stipriau gniaužia rašytojo veikėjus ir patį rašytoją, lygiai kaip – dalį – nuviltos visuomenės. Jie vis labiau abejoja pasaulio tvarka ir tikslingumu. Viename iš vėliausių apsakymų K. Saja su karčia ironija rašo: „Dar ne taip seniai jis [Trejybės simbolis] mums reikė vienybę, galybę ir teisybę, vėliau – Dievą, karalių ir garbę, dar vėliau – laisvę, lygybę, brolybę, arba partiją, liaudį ir armiją. O gal vienaip ar kitaip suprantamą špygą mums yra atkišęs tas Nežinia kas, nežinia kur esantis ir nežinia ką apie mus, neišmanėlius, galvojantis? Gal jis mums nori pasakyti – ieškokite toliau?“ (Saja 2010: 9–10)

Atskiro žmogaus pasipriešinimo skriaudikams, arba atsiteisimo, schema aiškėja ir vėlesnių, ir iš ankstesnių (rašytų iki 1990 m., iki atkurtos nepriklausomybės, bet įtrauktų į paskesnius rinkinius) apsakymų. Pirmiausia reikia pasakyti, kad rašytojui atsiteisimas yra nedideli žingsniai artyn teisingumo ar bent to, kaip turėtų būti, kad pasaulyje būtų šiek tiek daugiau darnos, kad gėris bent kiek pranoaktų blogį. Jeigu rašytojas to nemato tikrovėje, tai nors pataiso jos

vaizdą savo kuriamame pasaulyje, sukuria savos tikrovės vaizdą – kaip galėtų ar turėtų būti, kaip to siektina.

Ankstesniuose apsakymuose atsiteisimas aiškiai sudėstomas taip, kad atrodytų neginčijamas, pateisinamas sveiku protu: silpnųjų personažų, paprastai beteisių žemiausių sluoksnių atstovų, patirta skriauda didžiulė – kyla grėsmė žmonių ir jų artimųjų gyvybei, jiems atimamos kuklaus gyvenimo ir savigarbos viltys; skriaudikas – aiškaus blogio personifikacija; silpnieji ginasi (priešinasi smurtu) priremti būtinybės ir pasirengę atkentėti už priešinimąsi, nes nusižengia esamiems įstatymams. Tvirti, neišklibinami schemos komponentai tikriausiai atsirado ne be anų laikų cenzūros ir savicenzūros poveikio. Kita vertus, ši paprasta schema – iškilus mirtinai grėsmei gintis iš paskutiniųjų ir būti pasirengusiam atkentėti – matyti apsakymuose, perkuriančiuose praejusius baudžiavos, pokario ir sovietmečio laikus, kai valdžia ir įstatymai buvo vienoje pusėje, o žemiausi visuomenės sluoksniai – priešingoje. Rašytojas neperša individualistinės etikos – veiksmas grindžiamas būtinybe. Padariniai paprastai nutylimi, o numanyti juos galima ir pražūtingus. Rašytojui svarbiausia ne padariniai, o pati nuostata priešintis neteisingumui. Schemos elementai sudera su sveiku protu, nes eina iš žmonių sambūvio gelmių ir nusakomi bendru principu: nedaryk kitam to, ko pats nenorėtum patirti, arba, kaip rašytojas vis kartoja, „nekriausk ir nesileisk skriaudžiamas“. Nuožmesnė formulė – „akis už akį“.

Sovietmečio tikrovės, pavyzdžiui, intriga plėtojama tarp neįmantrių miestelėnų buities smulkmenų: nekalto siūlų kamuolio, „Kupiškėnų vestuvių transliacijos per televiziją, popieriumi užlipdytų langų plyšių. Įstatymų neginamos atsiteisėjos darbščios sanitarės ir valytojos – įvaizdis – neprašoka negrėsmingos kasdienybės. Tas viskas rodo, kad įvykiai paprasti, natūralūs, veikėjai – ne liguistos asmenybės, o nykaus gyvenamo laiko padarinys. Atsiteisti už skriaudą veikia autoariaus valia sumąsto ne skatinama neapykantos, o gaivališkai, natūraliai, kaip žmogus, turintis tą rašytojo publicistikoje užsimenamą kibirkštį: „<...> prisiminė kaimą, vaikystę ir kaip jai pirmąkart įgėlė bitė. Tada dar gyvas tėvelis jai išaiškino, kad ant bitutės pykti nevalia: ji gelia tik tada, kai nebelieka kitos išeities – kai kas nors užmina ant jos, suspaudžia saujoj arba išdrasko avilį. Tada bitelė išleidžia savo geluonį ir žūsta pati.“ („Pirštinės“, Saja 2008: 126–128). Skriaudiką nunuodijusi buitinėmis dujomis, moteris atsitiktinai lieka gyva. Teisingumas bent laikinai atitaisytas, skaitytojui paliekamas tikėjimas geruoju pradū ir viltis.

Tokia pati schema matyti ir „Žemaitybėse“ perkurtoje pokario tikrovėje. Rašytojas teisingumą ir atpildą sudėsto taip įtaigiai, kad nekyla abejonių, kas teišus, o kas ne: silpnoji, niekieno neginama pusė (dvi iškankintos bedalės) prieš stipriąją, prieš, pasak autoriaus, neginčytiną blogio užkratą, už būdą ir darbus vadinamą valdžios pasubino-tu. Prie neginamosios pusės kančių – fizinių, dvasinių ir turtinių – dar pridedami užkrato nusikaltimai kitiems kaimo žmonėms. Taip įteigia-ma, kad skriaudėjas neturi nė vienos vertingos žmogaus savybės, ir gailėtis jo nėra ko. Taigi užguitos moteriškės sudegina skriaudėją duonkepėje ir pasiruošia atsakyti, t. y. keliauti į Sibirą. Atsiteisimo pa-darinių autorius nepasakoja – kaip ir daugely ankstesnių apsakymų, patiems skaitytojams palieka susidėlioti realistines smulkmenas (Saja 2010). Kūriny paskelbtas jau atkurtos nepriklausomybės metais, tad ne cenzūra lėmė teisingumo schemas tvirtumą, o rašytojo požiūris į konflikto jėgų santykį.

Ši atskiro žmogaus atsiteisimo schema vėlesniuose apsakymuo-se, kur gvildenami mūsų laikai, kinta. Ji darosi vis individualesnė. Atsi-teisėjai nebėra tik nustekenti žemesnių sluoksnių žmonės. Tai pasitu-rintys, išsilavinę piliečiai, ir galimybių apsiginti jie turi kur kas daugiau. Kinta atsiteisėjo ir skriaudiko santykis. Jis nebėra toks vienprasmis kaip anksčiau. Pats atsiteisėjas kitąkart ne be kaltės, ir atsiteisia gal ne su kaltininku, o su niekuo dētu žmogumi. Kai kurie veikėjai atsiteisdami ne mažina blogį, o tik tvarko tarpusavio santykius. Individualesnę, mažiau stilizuotą schemą rodo ir kartkarčiais rašytojo brūkštelėti vi-diniai atsiteisimo padariniai – sąžinės graužatis, abejonės, nusivylimas. Bet svarbiausias komponentas išlieka toks pat: žmogaus valstybėje niekas negina, todėl turi gintis pats. Tuo atžvilgiu žmogus atsiduria visuomenės pakraštyje – valstybė jam nelaiduoja to, ką turėtų lai-duoti visiems piliečiams – valstybė nesirūpina piliečių saugumu, ly-gybe prieš įstatymus ir pan. Būtent tokius priešinimosi neteisymbei motyvus rašytojas savu publicistiniu stiliumi išdėsto „Savoje karalys-tėje“ (Saja 2007: 251–257): patyrusiems skriaudą piliečiams neverta šauktis policijos, nes policininkais jie ne kartą „skaudžiai nusivylė“, tei-sėsaugininkai esą „ciniškiausi nusikaltėlių bendrininkai, nes juk negir-dėjom, kad būtų stoję nuskriaustojo pusėn“, įstatymai piliečių negina: „<...> vis neužtenka įstatymų, kurių pagrindu būtų galima įvesti tvar-ką. Padoriam žmogui <...> pakaktų ir vieno nerašyto įstatymo: ne-skriausk ir nesileisk, kad kiti tave skriaustų. Kas iš tų paragrafų, jei mili-

jonų grobstytojai <...> šaiposi iš viso to, kas mums, kvailiams, yra bran-
gu? <...> Kiek jėgos leis, tai savivaldžiausim, nes... [nėra išėities].“

Priešinimosi būtinybė grindžiama suirusia visuomenės tvarka:
„Žmonės vis nenori pripažinti, kad pasaulyje vyksta baisus vidinis ka-
ras. Kaip medicinoj tarp daktarų, vaistų, mikrobojų ir virusų. <...> [vai-
riausiais draudimais doriems žmonėms supančiojom rankas ir kojas, o
nusikaltėliams nuspjaut į leidžiamus įstatymus.“ Suformuluojama
elgsenos nuostata: „Man, kaip sukriošėliui, rimtesniam ginklui valdžia
leidimo neduoda, bet aš, kol esu gyvas, kaip mokėsiu, taip ginsiuos.
Pasiliksiu sau tokią teisę.“ (Saja 2007: 226–236)

Dabartinė santvarka nuo ankstesnių skiriasi tuo, kad valstybė
nebėra pavergta, kad ją atkuriant tikėtasi, jog bus teisinga visiems so-
cialiniams sluoksniams. Tas tikslas liko neįgyvendintas. Rašytojo nusi-
vylimas valstybės tvarka, įstatymais, teisėsauga ir apskritai esama do-
rove ryškiai matyti ne viename dabartinės tikrovės kūrinyje, ypač „Sa-
voje karalystėje“, kurios apmatai šmėstelėjo dar publicistikos darbuo-
se. Esamo dorovinio nuosmukio sąlygomis koks nors teisingumas iš vi-
so neįmanomas – tokią išvadą apie rašytojo ir jam artimų visuomenės
sluoksnių požiūrį į teisingumą mūsų visuomenėje galima padaryti iš
vėlesnių apsakymų. Taigi aiškiai formuluojamas nepasitikėjimas val-
džios įstatymų leidžiamosiomis ir vykdomosiomis institucijomis bren-
do ne mažiau kaip 10–15 metų, kol įgavo dabartinį pavidalą.

ŽMOGAUS ELGSENA NETEISINGUMO ATŽVILGIU

Esminis rašytojo suvokiamos ir perkuriamos tikrovės komponentas – žmogaus elgsena neteisingumo arba skriaudos atžvilgiu. Ji dvejo-
pa: 1) prisitaikomas nuolankumas ir mimikrija, 2) nenuolankumas – at-
sakas į neteisingumo poreikius ir pažintinis nenuolankumas. Visa žmo-
gaus elgsena – ir pažinimo atžvilgiu – turinti būti nenuolanki. Svarbu
priešintis tam, su kuo nesutinki, kas prieštarauja sąžinei ir supratimui –
tokią nuostatą skatina rašytojas. Priešinimasis įprastam, sankcionuotam
būdui pažinti pasaulį siejamas su siekiu bent kiek priartėti prie tiesos.

Pirmiausia apie nuolankumą. Nuolankumas – žmogaus būdo
bruožas, besireiškiantis elgsena – tai atsakas į neteisingumą. Rašytojo po-
žiūris į nuolankumą kertasi su krikščionybės ir gandizmo požiūriu – šį
bruožą jis sieja ne su vidine dvasios stiprybe, o su silpnumu. Todėl ir
nuolankumo padarinius įžiūri pragaištingus žmogaus asmenybei ir jo
vietai visuomenėje.

Nuolankumas, įteigia rašytojas, – menkas žmogaus bruožas. Neįstengiantis pasipriešinti žmogus virsta šliužu – taip apibendrinama nuolankiųjų lietuvių laikysena (visais laikais) alegorinėje „Eglės žalčių karalienės“ tąsoje „Po to, kai jie virto medžiais“ (Saja 2007: 49–55). Virsdamas šliužu Uosis praranda ir kitus bent kiek vertingesnius būdo bruožus, mat tampa dvasiškai kurčias kitų kančioms („saugiai tūno“ po išvarta). Vis dėlto šis silpnųjų visuomenės narių vertinimas kiek vienpusiškas. Iš silpno, neįgalaus nerealų reikalauti tiek pat, kiek iš stipraus. Silpnasis sudirš, gal geriau prisitaikys prie iš esmės irstančios visuomenės, bet ne be žalos savo gerosioms savybėms (jeigu jų turi).

Kur kas niūriau vertinamas sovietmečio ir vėlesnių metų vadinosios šviesuomenės nuolankumas. Jis reiškiasi tuo, kad nesipriešinama (arba neįstengiama pasipriešinti) stipresnėms svetimoms jėgoms – jos žmogų trempia, verčia nieku savo paties, juo labiau – kitų akyse. Nuslopintas šviesuomenės atstovas „<...> jau seniai buvo išmokęs nekalbėti, stengėsi nemąstyti, tik vis dar nenorėjo pripažinti, kad ir pats yra išprievartautas. Džiaugėsi, kad laikai jau pasikeitė, bet vis dar vadovavosi išmintimi: „Mąstau, vadinasi, klystu. Nenoriu klysti, todėl ir nemąstau. Taip yra geriausia.“ („Čecharda“, Saja 2010). Pažeminimas ir nusižeminimas nepalieka vilčių žmogui patvirtinti savo vertę bent pačiam sau. Tokiu stilizuotu pavidalu apibendrinama šviesuomenės laikysena. Iš daugelio galimų elgsenos motyvų ir poreiškių autorius palieka paprastą dvinarį „jei mąstau, tai šaukiu“ (supaprastinimo klaidą aiškiai rodo nuosekli seka „tyliu – taigi nemąstau“). Niūri stilizacija kečia tik nevilgti: išprievartautas, ir nieko nepakeisi. Ar šauksmas gali pajudinti visuomenę ir ją reguliuojančias jėgas, ar tik šiek tiek pateisinti būties prasmę pačiam šaukliui – rašytojui mažiau svarbu. Svarbiau, kad nuolankumo padarinių – prarastos savigarbos – niekas neatsveria. Todėl verta stengtis įveikti savo bejėgiškumą.

Nuolankumas nustumia žmogų į begalį visuomenės pakraštį. Bet ir pakraštyje, neturėdamas galios ir nenorėdamas nieko paveikti, jis turi turėti jėgų „kovai dėl būvio“, bemaž kaip gyvojoje gamtoje. Gyvają gamtą primena rašytojo vartojama mimikrijos sąvoka – tai nuolankaus prisitaikymo prie priešiškų jėgų atmaina. Niekas negali būti iki galo romus ir taikingas, vadinasi, tarpais turi apsimesti. Mimikrijos privalumus rašytojas sieja su sovietmečiu įprasta elgsena, bet ji neišnykusi ir praverčia dabartyje, jeigu ją sustiprina socialinis statusas ir rinkos visuomenei tinkama elgsena. Jei nesustiprina – tėra mažai pavei-

kus silpnųjų gynybos būdas. Būtent tokio nuolankaus, nenorinčio niekam užkliūti socialinio pakraščio žmogelio dalią rašytojas svarsto karčiai linksname apsakyme „Sveikas, Gervazai!“ (Saja 1999b: 163–166). Jo skirtis nemaloni ir atrodytų netgi tragiška, jei autorius faktus būtų pavaizdavęs ne vien slepiamosiomis spalvomis. Autoriaus valia nuolankusis yra išgrynintas: neturi profesijos, pažinčių ar ryšių, neturi turto (tuos socialinio statuso atributus prarado), nedaro įtakos svarbiems visuomenės sprendimams, taigi atitinka marginalaus sluoksnio matus. Jo sąlytis su visuomene ir jai rūpimais dalykais yra kuo mažiausias: „Aš, galingųjų pritrėkštas, dažniausiai apsimesdavai vabalu. <...> Net labai kietas vabalas, pajutęs pavojų, sustingsta. <...> Visą gyvenimą buvau kuklus, ir mano siela buvo ne didesnė už dievo karvytę. <...> nespėjau labai nusidėti, nė su kuo nekovojau, teismuose neliudijau, nė vieno nesmerkiau, prieš nieką nesispardžiau.“ (Saja 1999b: 165)

Vis dėlto net „nekaltas padaras“ nedidelėje mūsų šalyje negali likti neužkliudytas tikrovės jėgų, kurias įsmenina valstybės teisėsaugos pareigūnai ir piliečiai. Jų sumuštas vos nenusigaluoja: „Atsidūriau ligoninės skyriuj. Nepasakyčiau, kad labai apsidžiaugiau. Grauzė rūpestis, kaip čia likusį amžių nugyventi. Nusprendžiau keisti „įvaizdį“, kaip dabar yra sakoma. Su vabalu skirtis buvo gaila, bet nutariau, kad nuo šiol būsiu panašesnis į ežį. Bėda, kad baigiu nuplikti. Bet jeigu kada pamatysit tokį praretėjusį šepetį, šūktelkit: sveikas, Gervazai! Aš jums atsakysiu – eikit švilpt! Tada ir žinosit, kad čia esu aš.“ (Saja 1999b:166)

Taigi romusis paribio pilietis nenori – ir pagrįstai – turėti nieko bendro nei su pažįstamais ir nepažįstamais piliečiais, nei apskritai su visuomene. Nuolankusis nieko nelaimi. Nors laikosi nuošaly, turi turėti jėgų priešintis, jei nori gyventi. Tokią tat elgsenos nuostatą visuomenės, šiuolaikinės tikrovės atžvilgiu perteikia autorius. Ją sutvirtina ir gyva, kelis vaizduojamos tikrovės sluoksnius apimanti stilistika – ji pati savaime skatina nenusileisti.

Apskritai nuolankumo padariniai dvejopi: vieni galuojasi iš bejėgiškumo, menkavertiškumo ir sunaikintos savigarbos, kiti atsiriboja nuo visuomenės. Abu variantai apibūdina neagresyvaus visuomenės paribio elgseną – jiems būdinga išoriškai prisitaikyti ir atsiriboti, – ir rodo tolesnį visuomenės visumos irimą. Svarbu pasakyti, kad ne tik visuomenės marginalai persiima tokių nuostatų. Bejėgiškumo lemtas atsiribojimas, arba susvetimėjimas, smelkia ir kitus piliečius. Tai šiuo-

laikinės mūsų visuomenės bruožas, būdingas ne tik pakraščio sluoksniams. Pasak V. Rubavičiaus, visuomenės ir valstybės susvetimėjimas, piliečių atskirtis nuo valstybės reikalų – esamos demokratijos Lietuvoje ypatumas: „Susiklosčiusi būsena liudija esminę mūsų demokratijos ydą, kuri tapo neįveikiamu demokratijos plėtros ir pilietinės visuomenės stabdžiu, – visišką valdančiųjų ir valdomųjų atskirtį, kurią liudija ir niekinamas politikų požiūris į vadinamąjį elektoratą, ir visuomenės reiškiamas nepasitikėjimas visomis valstybės institucijomis, taip pat ir partijomis.“ (Rubavičius 2010: 78) Visuomenės susvetimėjimą, neatitaisomą susiskaidymą pastebėjome tirdami Lietuvos visuomeninio transliuotojo laidų turinį (Kasparavičienė 2010) – dalis piliečių, viešų kalbėtojų, neturi nuovokos apie kitos dalies piliečių gyvenseną ir poreikius. Tuo susvetimėjimo atžvilgiu daug valstybės piliečių tolygūs silpniesiems – neįgaliems, neturintiems jokios įtakos, reikšmės nei girdimo balso. Kitaip sakant, piliečių, lyg ir nepriklausančių valstybei, gyvenančių ignoruojamame nuošalyje, vis daugėja.

Kur kas veržliau rašytojas skatina ugdyti priešingą bruožą – nenuolankumą. Nenuolankumo motyvas pasidaręs rašytojo asmenybės raiškos dalimi. Ne tik veikėjų – paties autoriaus (pasakotojo) nenuolanki nuostata ryškiausia. Ją išreiškia kaip daugmaž laisvas žmogus, t. y. ieškąs prasmės, kelias klausimus ir svarstąs artėjimo prie atsakymų variantus. Nenuolankią, skeptišką ir liūdnei ironišką elgsenos nuostatą atskleidžia dažnas rinkinio „Niekam nenusileisiu“ apsakymas. Rašytojas nenustoja kartoti, kaip turi elgtis žmogus: neskriausk ir nesileisk skriaudžiamas. Ši taisyklė svarbiausia, nors apskritai žmogaus elgsenos rašytojas nesuprastina, sudėtingesnę etiką apibūdina ir kitais imperatyviais principais („Už gera atsilygink geru“ ir kt., išdėstomais „Cedo nulli“, „Žemėpatyje“), dar priduria, kad dabartyje ir jų negana (Saja 2008: 237–248, 248, 163–180). Jo simpatijas laimi tik tie, kurie priešina si skriaudoms. Štai buitinis epizodas, kuriame personažas pasirodo turįs vertingą savybę – geba „reikalui esant <...> ir prieš devynis lengvai atsiloti“ (Saja 2010: 15). Nors namiškiai skriaudikai, anot pasakotojo, „akis balindami dar mėgino skeryčiotis“, gabusis veikėjas nukerta juos riksmu. Toliau autorius įrašo pamokomą pastraipą: „Nuo senų laikų lietuviai sakydavo, kad tyla – gera byla. Bet, matyt, ne visada. Jei Žlibinas [nenuolankusis veikėjas, – aut.] būtų tylėjęs, aukštaitiškai sakant, kaip kiaula ant ausų mežama, jis nieko nebūtų laimėjęs.“ Personažų lūpomis rašytojas pataria nepasiduoti užgriuvus nelaimei, ieškoti dar liku-

sių gyvenimo privalumų: „Net ir tokia nelaimė kaip mano vedasi už rankos kokią nors nekrintančią į akis naudą. <...> Svarbu žmogui žinoti, tikėti ir spardyti. Tada ir kiti tau įspirs.“ (Saja 1999b: 185)

Nenuolaidumą kaip būdo bruožą, kuris reiškiasi elgsena, rašytojas skatina ne tik pasakodamas apie neteisingumą ar kasdienes skriaudas. Nenuolaidumas, arba nesuitaikymas su lyg tvirtais mokslo, religijos ar apskritai pažinimo postulatais, apibrėžiančiais žmogaus būtį, paskirtį, jei tokia yra, – esminis rašytojo kūrybos motyvas. Jis vis prasimuša ir čia, ir ten, ypač vėlesnėje kūryboje („Cedo nulli“, „Žemėpatyje“ ir kt.), o trumpai nusakomas taip: mąstantis žmogus abejoja ir abejodamas savaip priešinasi. „Tie, kurie dažniausiai linkę pritarti, savo protu beveik nesinaudoja, – taip autoriaus valia tvirtina savarankiškas veikėjas. – Jis taip ir lieka makaulėj neišminkytas. <...> Kas nori protauti, tas turi dažniau purtyti galvą.“ (Saja 1999b: 178)

Nenusileisti – tai nepriimti tiesos, jei nesutinki su ja. Galima tokią nuostatą priskirti būties prasmės ieškojimui ir maištingai autoriaus, kartu pasakotojo ir veikėjų dvasiai. Maištingumas teikia jėgų išverti neteisybę ir beprasmybę. Savo paties vietos (arba žmogaus būties prasmės) pasaulyje, neapsiribojančiame apčiuopiama mūsų gyvenama tikrove, ieškojimą rašytojas savo papratimu sukloja keliais sluoksniais, ir tie sluoksniai – realistinis, pabrėžtinai sveikos mąstysenos ir sodrios kalbėsenos, žmogaus psichikos tikrovė ir nepažintos, galbūt numanomos visatos – sukrenta į groteskišką pavidalą, todėl dar labiau akina skaitytojo nuostatą nesitenkinti esamu pažinimu. Štai „išdžiūvusį, šlamais aplipusį“ gurvuolį žmogus slapčia mano esant svetimų pasaulių planetą ir klausosi jos gausmo, kol miršta, ir galop palieka neaišku, ar tas kamuolinis žaibas, t. y. gurvuolis, yra neaiškios energijos sankaupa, ar lėtai mirstančio žmogaus kliedesys (Saja 1999b: 167–175). Sveikas žemiškas protas gal tuoj pat atsakytų, o autorius kaip paprastai leidžia pačiam skaitytojui susivokti – taip akina jį svarstyti, abejoti, ginčytis ir kursto pažinimo nenuolaidumą.

NEĮGALIŪJŲ ELGSENOS SAMPRATA

Kaip rašytojas traktuoja savitą neįgaliųjų etiką, savą tikrovės sampratą ir kaip ją vertina?

Aiškiai sutrikusios psichikos personažai vaizduojami dar sovietmečiu rašytuose apsakymuose, t. y. jie ne iš dabartinės tikrovės, bet bemaž atitinka dabartinių marginalių grupių kontingento sampratą.

Tai „Molio Motiejus“ (publikuotas 1974) ir „Ir naktį, ir dieną“ (1984). Abu įtraukti į rinkinį „Niekam nenusileisiu“, taigi rašytojas neabejoja jų aktualumu ir verte. Molio Motiejus – pokario kaimo gyventojas – be-turtis daugelio galų meistras, bet silpnos nuovokos ir nekaip pritapęs prie anuometinio kaimo tikrovės. Silpną jo nuovoką rodo tai, kad, pirma, nesugeba numatyti tolimesnės perspektyvos; antra, labiau rūpi-nasi išorės grožiu, o ne praktine esme: „Ne darbą dirba, o mišias laiko“, – taip jį apibūdina kiti valstiečiai, ir dar prideda, kad terlius; trečia, per ilgą neišmoko pažinti kaimo žmonių. Socialinei aplinkai peiktiniausia atrodo jo etinė nuostata, mat geraširdis naiviai viliasi, kad nedaryda-mas niekam blogo bus visų mėgstamas, o žmonių blogus darbus ir mintis turinti sudrausminti sąžinė, gėda ir „gerumo pavyzdžiai“. Su-prantama, kaimo žmonių nuostata kitokia: kas nemoka grumtis, kas mano, kad skriaudikai susigės ir atsiprašys nuskriaustojo, tas smarkiai klysta ir pelno tik šiek tiek gailėsčio, galbūt sumišusio su panieka. Pu-siau paralyžiuotas Molio Motiejus ant mirties gulio svajoja, „kaip jis po visų kentėjimų atleis tai beširdei [savo skriaudikei], tiesiog pritrenks ją savo gerumu, sugėdys jos aptemusią sielą, o pats, matyt, už viską šim-teriopei atsiims ten, kur jo laukia deimantais kaip žirniais nusagstytas kankinio vainikas. <...> tegu užgraužia ją sąžinė.“ (Saja 2008: 66). Bet nieko tokio autoriaus valia neatsitinka, mat kokios nors sąžinės – irgi autoriaus valia – kankintoja neturi. Priešingai, per Molio Motiejaus lai-dotuves, užuot jautusi vidinę graužatį ar bent nesmagumą, ji džiau-giasi pamačiusi iš kapo duobės išverstą molį – pravers užglaistyti kros-nies plyšiams. Skriaudikei rašytojo ranka skiria geresnį likimą negu molinukui – ji lieka gyva, ir dar praktinius reikalus pati, „be niekieno malonės“, susitvarkys. Taigi geraširdžiams ligoniams (ir kankiniams) niekaip neatlyginama, jų galas vargingas ir baisus, ir niekas jų labai ne-gaili, net mažiau kaip „avelės su ėriukais“ (tai kita skriaudikės auka). Gyvulys, be abejo, nėra menkesnis už žmogų, bet ir žmogus juk ne menkesnis už gyvulį. O Molio Motiejus, matyt, menkesnis. Tokia tat žmonių atjauta, – įteigia autorius. Tokios tevertas.

Nuolankumo ir geraširdiškumo Lietuvos pokario kaime žmonės nevertino. Tos savybės, nesustiprintos jėgos ir savarankiškumo, nepel-nė jų pagarbos. Elgtis su kitu taip, kaip pats norėtum, kad su tavimi elgtųsi – vien šios nuostatos negana, įteigia autorius. Juo labiau jos negana šiuolaikinėje agresyvioje, varžymosi dvasios kurstomoje visuo-menėje. Tokį požiūrį dar aiškiau išreiškia Biblijos fragmento interpreta-

cija: mokytiniai, pamatę Mokytojo pyktį ir smarkius, užtat paveikius veiksmus (jėga išvaikė prekijus), ėmė dar labiau jį gerbti ir tvirčiau įtikėjo (Saja 2010: 191).

Ne viename apsakyme rašytojas perteikia sau pačiam artimą nuostatą, geriau sutinkančią su mūsiške tikrove: neskriausk ir *nesileisk skriaudžiamas*. Iš silpnųjų reikalauja to paties, nors tai nerealu: ne kiekvienas silpnas – neįgalus – žmogus įstengia agresyvia elgsena pripti prie visuomenės ir išsikovoti gerbtiną vietą.

Kaip silpniesiems ir neįgaliesiems įsitvirtinti, rašytojas atsako kurdamas daugiasluoksnį tikrovės vaizdą: be materialaus sluoksnio, ją sudaro psichikos tikrovės poreiškiai ir vos pažįstamas, numanomas, retai įvardijamas parasluoksnis. Pramaišiu klodamas tuos sluoksnius, rašytojas mėgina perteikti tai, kas sunkiai pasakoma žodžiais ir apibūdinama įprastomis sąvokomis. Toje tikrovėje neįgalus žmogus pasijunta turįs jėgų, pranokstančių materialią kasdienybę, ir įstengia atitaisyti skriaudą. Silpnojo vidines savybes ir elgseną apibūdina aplinkinių duota niekinama pravardė Minkštimas, patologinę būseną – galvos traumos padariniai. Apgautas, išjuoktas ir pažemintas (skriaudos dėmenys) neįgalusis bando keršyti. Neaiškiai skamba aplinkybių samplaikos, atpildo ir menamos pusiausvyros jėgų motyvas, o „nuskriaustų žmonių, išniekintos žemės, gyvūnų ir medžių neapykantos“ ir tikrovės tarpininkas šįsyk yra tas ligonis ne ligonis – mūsiškis marginalas. Ne visai aišku, koks jo indėlis į skriaudikų žūtį, bet tikrai ar tariamai atkeršijęs pajunta vidinę tuštumą (nesibaigiantis vidinis konfliktas rodo, kad atsiteisimo schema darosi individualesnė). Užtat pasakotojas randa pošviesę išeitį: „Jeigu tu sugebėjai visus nubausti, atkeršyti už mane ir save, tai pagalvok, kiek tu galėtum nuveikti... Kiek padarytum žmonėms gero, jeigu išmoktum tiek pat mylėti, kiek ir neapkęsti.“ (Saja 2008: 90) Tais žodžiais rašytojas patvirtina, kad svarbu nenusilenkti, priešintis skriaudoms ir neteisybei taip, kaip įstengi – tegul tas priešinimosi būdas ne tiek tikras, kiek įsivaizduojamas (vaizduotės darinys ilgainiui gali virsti poelgių paskata). Kita vertus, reikia konstatuoti, kad neįgalus žmogus iš bejėgiškumo gali tik mintyse svajoti apie įgyvendinamą teisingumą.

Trumpai apibendrinsime: silpnųjų etikos nuostatoms rašytojas priskiria tam tikrą taikumą, negebėjimą priešintis skriaudoms ir naivų įsitikinimą, kad gerumu ir savo paties dora primins aplinkiniams tūkiaus sambūvio, padorumo, teisingumo normas. Rašytojo įsitikinimu, to aiškiai per mažą: socialinė aplinka negebančio priešintis blogiui al-

truisto ar šiaip silpnuolio nevertina. Silpnieji, kaip ir sveiki bei stiprūs piliečiai, turi būti pasiruošę gintis nuo skriaudų taip, kaip įmano.

NUOSTATŲ KAITA

Ilgainiui rašytojo požiūris į neteisingumo raišką kito, kito ir skatinamos nuostatos. Vėlesnieji kūriniai rašyti atkurtos nepriklausomybės metais. Tikriausiai nuostatų kaitą lėmė visuomenės gyvenimo pokyčiai, pakitusi savicenzūra ir patirtis – apie dabarties įvairovę paprastai nusimanoma geriau negu apie praėjusius laikus. Kaip jau buvo užsiminta, kinta atskiros žmogaus atsisteisimo schema. Vėlesniuose apsakymuose rašytojas rašo apie dabartinę visuomenę. Atkuriant valstybės nepriklausomybę tikėtasi, kad bus atkurtas ir teisingumas, kad juo bus grindžiami žmonių santykiai. Teisinėje valstybėje teisingumo vykdymas yra valstybės teisėsaugos pareigūnų prerogatyva – tokią besąlygiško paklusnumo įstatymams nuostatą siekiama įtvirtinti. Bet žmogus ir šioje visuomenėje lieka neginamas. Atsisteisimo schema darosi vis individualesnė, jos komponentai nebėra tokie priimtini sveikam protui kaip anksčiau. Keičiasi atsisteisėjų socialinis statusas – jie dažnai priklauso aukštesniems sluoksniams, taigi nėra visiškai bejėgiai. Nebėra aiškesnės pusiausvyros tarp neteisingumo ir pastangų atitaisyti skriaudą. Nukentėję piliečiai kitąkart ne atitaiso teisingumą, o už bloga atseikėja smurtu. Skriaudikai nebėra neabejotina blogio personifikacija – jie neaiškiai išsisklaido išplitusiame blogyje. Nors svarbiausias komponentas išlieka (valstybėje žmogaus niekas – nei įstatymai, nei pareigūnai – negina, jis turi manytis pats), bet atsisteisimas evoliucionuoja į chaotišką kerštą ir nepriartina prie teisingumo, tik dar sustiprina visuomenės irimo ir pastangų bergždumo suvokimą. Vėlesnių metų apsakymai perimti nusivylimo valstybės tvarka ir visuomenės dorumu. Mūsų visuomenėje, įteigia rašytojas, teisingumas iš viso neįmanomas. Tokia šios schemas kaita. Vis dėlto nenuolankumo nuostata neteisingumo ir apskritai pažinimo atžvilgiu perteikiama bemaž nekintamai. Tad skaitytojais nepanardinami į nevirtę – jie skatinami toliau klysti.

Antropocentrinis požiūris į viršesnių jėgų atpildą irgi kinta. Ryškėja prieštaranga, ironiška nuostata jo atžvilgiu, mat atpildas susiplaka su žemiškomis aplinkybėmis ir virsta tragifarsu. Stiprėja abejonės pasaulio tvarkos prasme. Vis dažniau pabrėžiamas beprasmybės pojūtis.

Pasak rašytojo, tas kažkas, tvyrantis virš pasaulio, galbūt šaiposi iš žmogaus klaidžiojimų. Galop rašytojas samprotauja, kad žmonių pasaulyje darnos, juo labiau teisingumo niekad nebuvo, nedarna nuo amžių smelkė visas gyvenimo sritis. Jau neatmenamais laikais „adatos buvo šimteriopai padidintos, o kupranugariai sumažinti“ (Saja 2010: 193). Viršesnio teisingumo sampratos kaitą rašytojo skelbtuose apsakymuose trumpai nusakysime taip: nuo migloto tikėjimo – per ironiją ir groteską – iki atsajos laisvamanybės – ir be pabaigos. Per nenuolaidumą rašytojo veikėjai ir pasakotojas priartėja prie „mąstymui per skaudžios beprasmybės“. Vis dėlto rašytojas nežada susitaikyti ir nusileisti, nors apskritai susitaikymo ir atsiribojimo motyvas – „žinokitės“ – tarpais šmėsteli). „Kai kas mano, kad aš jau miręs, ir aš baigiu su tuo susitaikyti“, – kerta dingstančiam laikui (Saja 2012).

APIBENDRINIMAS

Publicistiniuose K. Sajos straipsniuose, rašytuose paskutinį praejusio amžiaus dešimtmetį, neteisingumas, kaip mažiau svarbus už valstybės įtvirtinimą ir politines aktualijas (kartu ir daug sudėtingesnis dalykas), paliečiamas probėgšmais. Kalbėjimui apie teisingumą to meto publicistikoje vietos bemaž nebuvo, taigi ir nuostatos jo atžvilgiu skatintos silpnai. Kiek ryškiau pabrėžiamas ir griežtai neigiamai vertinamas dažnas atsakas į neteisingumą – neteisingumo objekto bruožas nuolankumas, išugdytas per laiką pavergtoje, priklausomoje valstybėje.

Prozos kūrinuose neteisingumo tema interpretuojama dvejopai: pirma, perteikiamos skriaudos atitaisymo, arba atsiteisimo, schemas, kurių yra dvi atmainos: 1) viršesnės, nuo žmogaus nepriklausomos jėgos pareguliuoja gėrio ir blogio pusiausvyrą; 2) už skriaudą atsiteisia pats žmogus. Antra, išryškinama žmogaus elgseną neteisingumo atžvilgiu, irgi dvejopa: prisitaikomas nuolankumas (mimikrija) ir nenuolankumas skriaudoms ir apskritai žmogaus pažinimo, žmogaus egzistencijos priešiškoje tikrovėje atžvilgiu. Siekiama įtvirtinti svarbiausią nesitaikstymo su skriaudomis principą – „Neskriausk ir nesileisk skriaudžiamas“. Nenuolankumą akina ir pasakojimo intriga, ir šmaikšti keliasluoksnė rašytojo stilistika, verčianti skaitytojus ieškoti savos interpretacijos.

Ilgainiui rašytojo skatinamos nuostatos kito. Atskiro žmogaus atsiteisimo schema darėsi nebe tokia neginčytina ir priimtina sveikam protui kaip anksčiau. Atkurtoje valstybėje atsiteisėjai yra nebe žemiau-

sio sluoksnio, o verslūs, išsilavinę žmonės ne be savos kaltės. Taigi nyksta aiškesnė pusiausvyra tarp numanomo teisingumo ir pastangų jį atitaisyti. Agresyviai nusiteikusiame visuomenėje teisingumo siekis evoliucionuoja į kerštą, kuris negražina pusiausvyros žmonių santykiams ir didina anomiją. Nepakitęs lieka tik vienas atsisteisimo schemos komponentas – įstatymai ir teisėsauga žmonių negina, ir šiuo atžvilgiu nemažai piliečių atsiduria visuomenės nuošalyje šalia marginalų. Taip stiprėja piliečių ir valstybės susvetimėjimas, didėja visuomenės marginalizacija. Ryškėja rašytojo ir jam artimų sluoksnių nusivylimas valstybės tvarka, įstatymais, teisėsauga ir dorove. Antropocentrinis požiūris į viršesnių jėgų atpildą irgi kinta: prozos tikrovėje ryškėja, kad toms jėgoms nerūpi nei žmogus, nei jo blogybės, nei klaidžiojimai. Stiprėja beprasmybės ir pastangų bergždumo suvokimas. Taip, galimas dalykas, išreiškiama dalies visuomenės jausena. Vis dėlto nenuolankumo nuostata išlieka nekintama.

Neįgaliesiems ir apskritai silpniesiems rašytojas gan vienpusiškai, be atodairos į esminį silpnumą, kelia tokius pačius reikalavimus kaip ir kitiems visuomenės nariams: kiek supaprastintai sakant, jų būdo bruožai – naivus geraširdiškumas, nuolankumas ir negebėjimas priešintis skriaudai – ir tų bruožų raiška tikrovėje, socialinės aplinkos nuomone, verta tik su gailesčiu sumišusios stipresniųjų paniekos. Labiausia rašytojas peikia nuolankumą, kuris perauga į tylų atsiribojimą ir santykinį prisitaikymą – būdingą neagresyvaus paribio elgseną. Tokioms rašytojo atskleidžiamoms nuostatoms, matyt, pritaria ir dalis visuomenės; jų persiima ir skaitytojai. Paties rašytojo pozicija, kurią išreikšdamas daugiausia prisideda prie visuomenės nuostatos ugdymo, yra nenuolankios tiesos ieškojimas.

LITERATŪRA

- Darnton R. 2002. *Didžiosios kačių skerdynės ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Goleman D. 2001. *Emocinis intelektas*. Vilnius: Presvika.
- Jakonytė L. 2005. Garuojančio vandens lašo gaudymas, arba kūrinio problema literatūros sociologijoje. *Literatūros tyrimų erdvės*. Sud. ir red. S. Narbutas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 77–97.
- Kafka F. 2006. *Pilis*. Vilnius: Tyto alba.
- Kasparavičienė V. 2010. Neįgaliųjų atskirtis radijo bangomis. *Visuomenė: įvairovės link*. Moksl. red. ir sud. A. Vosyliūtė. Vilnius: LSTC, p. 118–131.
- Kavolis V. 1994. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga.

- Kavolis V. 1998. *Civilizacijų analizė*. Vilnius: ALK, Baltos lankos.
- Myers D. 2008. *Socialinė psichologija*. Kaunas: Poligrafija.
- Moi Toril. 2001. *Lyties / teksto politika. Feministinė literatūros teorija*. Vilnius: ALK, Charibdė.
- Praspaliauskienė R. 2000. *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, Žara.
- Ruggiero V. 2005. *Nusikaltimas literatūroje. Grožinės literatūros ir deviacijų sociologija*. Vilnius: Poligrafija ir informatika.
- Rubavičius V. 2010. *Lietuva: korupcinė demokratija*. Vilnius: Kitos knygos.
- Saja K. 2012. „Metų“ anketa. *Metai* 3: 88.
- Sirutavičius V. 1995. *Nusikaltimai ir visuomenė XIX a. Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos.
- Suslavičius A. 2006. *Socialinė psichologija*. Vilnius: VU I-kla.
- Vaišvila A. 2002. Teisingumas: jo formos ir socialinė reikšmė (metodologinis aspektas). *Jurisprudencija* 24(16): 196–203.
- Vosyliūtė A., Kasparavičienė V., Maniukaitė G., Kocai E. 2004. *Visuomenė: gyvensena ir vertybės*. Monografija. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- English J. F. 2010. Everywhere and Nowhere: The Sociology of Literature After “the Sociology of Literature”. http://muse.jhu.edu/journals/new_literary_history/toc.nhl.41.2.html (skaityta 2012 06 30).

TURINIO ANALIZĖ APĖMĖ ŠIUOS K. SAJOS KŪRINIUS:

- 1999a. *Lazdos išradimas*. Publicistikos rinktinė. Vilnius: LR Seimo I-kla „Valstybės žinios“.
1995. *Rasi Rasoji rasi*. Vilnius: Alma littera.
- 1999b. *Stulpininkas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla.
2003. *Nebaigtas žmogus*. Vilnius: Vaga.
2007. *Tas, kuris*. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla.
2008. *Niekam nenusileisiu*. Vilnius: Žaltvykslė .
2010. *Nežinia kur nežinia kas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla.

MARGINAL PEOPLE’S ETHICAL ATTITUDES (the sociological analysis of K. Saja’s literary works)

Vida Kasparavičienė

Summary

In the article links between injustice and ethical attitudes of marginal groups are analysed. Previous researches into problems of marginal groups (carried out by scientific workers in the Institute for Social Research in 2004–2009) showed these people have distinctive ethical rules that differ from general norms existing in society. The

necessity to adjust themselves to extreme conditions of life determinates these rules; they are certain reactions to social injustice as well. The author analyses the attitude to social injustice conveyed by Kazys Saja in his social and political essays and prose published in 1989–2010. The literary creation of writer and publicist is treated from the sociological standpoint as documents enlightening various sides of contemporary reality. These documents are especially helpful when we try to study people's subjective experience of injustice and their ethical attitudes to it. Writer's approach to injustice is important as it reveals attitudes of certain part of society—professional and political strata that are close to the writer; it brings up and consolidates attitudes of readers; exposes ethical attitudes characteristic of weak members of society (the disabled, the poor and other); accentuates the most important principle of behaviour that is necessary in order to adjust to contemporary reality.

Social and political essays published during the last decade in the past century hardly touched on justice. Maybe the consolidation of the independent state and other political issues were more important to the publicist, his publishers and their right-wing readers. Maybe social justice was supposed to grow and strengthen of itself together with the consolidation of the state. Anyhow attitudes to social justice were almost left out of sight. Only the component of the reaction to social injustice—submission—was negatively estimated as a characteristic Lithuanian feature brought up during the long years in enslaved country.

The attitudes to injustice took up considerably wider place in writer's prose. The theme of injustice is interpreted in two ways: firstly, schemes of a repayment for wrong are conveyed (1. superior powers regulate the balance between right and wrong (good and evil); 2. a man himself rights the wrong). Secondly, people's behaviour as the reaction to injustice is depicted. It splits into two branches: accommodating compliance (mimicry) and non-compliance not only with social injustice, but also in regard to human cognition, human existence in our hostile reality. The principle "Don't do wrong and don't allow others to do wrong to you" is the main writer's and his close strata's ethical attitude, in particular the second part of it. The

intrigue of narration and witty stylistics consisting of several different layers also stimulate readers to cherish noncompliant attitude.

The change of attitudes encouraged by the writer shows the relative balance between injustice and efforts to right the wrong is disappearing. Only one component of the previous repayment scheme remains unchanged: citizens must defend themselves by their own efforts as state institutions of law and order don't do it. Not a few citizens become equal to marginal strata in this respect; citizens' estrangement from the state is more and more increasing, as our previous researches show. The meaninglessness of human efforts and disappointment in world and state order, as well in society's morals, are becoming clear in writer's works; it is possible that part of our society share these hard feelings. Nevertheless the attitude to unsubmitiveness remains invariable.

The writer demands the same qualities and capabilities of weak groups of society as of the strong ones. The essential weakness is not taken into consideration; therefore this attitude seems somewhat one-sided. Social environment, in the opinion of the writer, treat their behaviour and disposition traits – naïve kindness, submission, inability to oppose wrong—with regret and contempt. The writer suggests that the submission is not of much worth. A certain part of citizens apparently shares writer's attitudes. Submission leads to the loss of self-respect or to dissociation from society life and alienation. As our investigations show, these phenomena are more and more characteristic of our contemporary society. The writer himself declares the unsubmitive search for truth to be his own standpoint. This attitude contributes most to the formation of readership's attitudes.

Keywords: injustice, marginal groups, Kazys Saja's writings, attitude to submission.

BENAMYSTĖ KAIP SOCIALINIS PSICHOLOGINIS REIŠKINYS: BENAMIŲ SAVASTIS, VERTYBĖS, LŪKESČIAI

Elena Kocai

Lietuvos socialinių tyrimų centras

elena.kocai@yahoo.com

Būsto praradimas, su tuo susijęs pragyvenimo lėšų neturėjimas, ankstesnių socialinių santykių nutraukimas, skurdas anksčiau ar vėliau pakerta asmenybės socialinio aktyvumo motyvus, sukelia nusivylimą, skatina pasitraukti į visuomenės pakraštį. Sociologų ir psichologų tyrimai rodo, kad realus naujo vaidmens perėmimas ir atlikimas sukelia didesnius ar mažesnius individo nuostatų, vertybių sistemos pokyčius ir skatina naujas elgesio formas. Manome, kad greta objektyvių ir subjektyvių veiksniai – tapatumas, savasties klausimai, vertybinės nuostatos ir kt., – ir jų tarpusavio sąveika turi lemiamos įtakos benamystę ir atskirtį patiriančios asmenybės genezei.

Šioje publikacijoje tiriamas benamių tapatumas, savasties klausimai, vertybinės nuostatos, pagalbos bei gyvenimo ateities lūkesčiai. Mūsų tyrimas atskleidžia, kad svarbiausia benamių žmonių problema – nepripažinimas ydingos benamės aplinkos ir nenoras iš jos ištrūkti. Benamio vaidmens priėmimas, prisitaikymas prie benamio gyvenimo sąlygų, pesimistinis požiūris į ateitį, motyvacijos stoka keisti savo gyvenimą, tam tikros naujai įgytos arba turėtos asmeninės savybės padeda šiems žmonėms išgyventi socialinės struktūros užribyje. Kita vertus, visi šie bruožai skatina dar didesnę jų atskirtį nuo visuomenės ir įsitvirtinimą socialiniame dugne.

Reikšminiai žodžiai: benamiai, tapatumas, vertybės, lūkesčiai.

ĮVADAS

Šiandien dauguma pasaulio šalių yra gerovės valstybės. Vienas iš svarbiausių nūdienos jų rūpesčių – socialinis žmonių saugumas. Žmogaus saugumas yra tokia būseną, kai jam negresia socialiniai pavojai ir rizika, galinti turėti neigiamos įtakos jo gyvenimui ir raidai. Žvelgiant iš visuomenės pozicijų, saugumas siejamas su tam tikros piliečių gyvenamosios garantija. Tai reiškia siekį išvengti išorės ir vidaus grėsmių, apginti žmonių teises, pašalinti veiksnius, trukdančius jų raidai, garantuoti kiekvieno socialinio sluoksnio klestėjimą ir gyvavimą. Tokia yra kiekvienos „sveikos“ visuomenės ateities vizija. Tačiau, saugumo tyrinėtojo B. Buzano žodžiais, „saugumas nėra absoliutus jokiam individui. Nedaugelis gali ilgai mėgautis gyvenimo paprastumu ir nuspėjamumu“ (Buzan 1997: 70). Panašiai teigia ir A. Giddensas: nors žmonės išsivysčiusiose visuomenėse dabar daug saugesni nei ankstesnėse epochose, bet „rizikos klimatas yra permainingas visiems,

nepabėga niekas“ (Giddens 2000: 148, 160). Lietuva įsitraukė į įvairias globalines veiklos sistemas, taigi ir į rizikos visuomenės erdvę, kurioje susiduria su jai būdingais pavojais. Šie pavojai daro įtaką individų moralei, elgsenai, egzistencijai. Kylančios grėsmės pamažu deformuoja žmonių požiūrius, santykius, neigiamai veikia jų dvasinį, vertybinį gyvenimą. Ypač skaudžiai tai jaučia vadinamosios socialinės atskirties grupės, kurioms priklauso ir benamiai. Teigiama, kad benamių atskirtis – kraštutinė socialinės atskirties forma (Ravenhill 2000: 2). Psichologų ir sociologų atlikti tyrimai rodo, kad realus naujo vaidmens perėmimas ir atlikimas sukelia didesnius ar mažesnius individo nuostatų, vertybių sistemos pokyčius ir skatina naujus elgesio motyvus (Valickas 1997: 89). Neturėdami namų, benamiai jaučia ne tik diskomfortą materialinių poreikių patenkinimo požiūriu. Būsto neturėjimas atsiliepia normaliai žmogaus raidai, neigiamai veikia jo fizinę ir psichinę būklę, stabdo kultūrinę raidą. Benamiai netenka socialinės interakcijos šeimoje, buvusių draugų ir bendradarbių grupėse, praranda savo tapatumą, kultūrinius ženklus, emocinį ir moralinį stabilumą. Palaipsniui benamiai tolsta nuo pilietinio dalyvavimo, atsiriboja nuo pareigų ir atsakomybės, tampa paženklinėti socialinio marginalumo. Galutinis šio proceso rezultatas – benamių izoliacija nuo visuomenės.

Šio straipsnio tikslas – ištirti socialinius psichologinius benamystės aspektus: atskleisti, kaip benamiai vertina save ir aplinkinius, ištirti jų vertybines nuostatas, pagalbos bei gyvenimo ateities lūkesčius. Darbe panaudota empirinio pobūdžio medžiaga, surinkta pastaraisiais metais, leidžia išsamiau pažinti šių žmonių vidinį pasaulį ir geriau įsivaizduoti, kas yra tie žmonės – kasdien sutinkami, matomi ir kartu – nežinomi ir nepažįstami. 2007–2011 m. sociologiniame tyrime dalyvavo 23 įvairaus amžiaus benamiai (17 vyrų ir 6 moterys). Pasirenkant informantus pusiau struktūruotam interviu, buvo atsižvelgiama į pagrindinį kriterijų – benamių gyvenamąją, arba nakvynės, vietą (nakvynės namai – sąvartynas – gatvė). Interviu buvo atliekami nakvynės namuose, stotyse, parkuose, prie parduotuvių, sąvartyne. Tyrimas apėmė Vilniaus ir Klaipėdos miestų, Trakų rajono (Kariotiškių sąvartyno) benamius (pagal 2001 m. gyventojų surašymą, būtent šiose vietovėse gyveno daugiausia benamių). Tyrimo informantai atrinkti naudojant netikimybinės grupės formavimo „sniego gniūžtės“ atrankos būdą. Atliktas tyrimas nepretenduoja į reprezentatyvumą ir griežtus apibendrinimus. Benamių, kaip socialinės grupės, pažinimas leidžia geriau pa-

žinti ir visą visuomenę – juk bendram suvokimui reikalingas visos jos struktūros bei dalių ir jų tarpusavio ryšių pažinimas. Manome, kad teoriniai ir empiriniai benamystės tyrimai leidžia konstruoti naujus benamių įtraukties modelius bei veiksmingiau įgyvendinti jau esamas socialinio įsitraukimo strategijas.

SAVASTIS: KAITA IR DABARTIS

Būstas apsaugo žmones nuo gamtos stichijų, išorinių grėsmių, patenkina daugelį poreikių: socialinius, kultūrinius, prokreacinius. Namai – tai perdavimo iš kartos į kartą tradicijų, vertybių, elgesio normų bei jų realizavimo vieta, tai esminė šeimos reprodukcijos sąlyga. Namai yra socialinio gyvenimo, atvirumo kitiems žmonėms ir visuomenei mokykla. Tai, ką asmuo įgyja namuose, dažniausiai lemia jo gyvenimą ir už namų ribų. Namai – tai ne tik patogumai, saugi vieta. Jie lemia ir aiškiai privilegijuotą būtį. Čia mes randame prieglobstį, prisiminimus, suvokiame ypatingą intymumo vertę (Bachelard 1993: 322). Namai leidžia žmonėms išsaugoti savastį, suteikia saugumo ir jaukumo jausmą. Praradęs būstą žmogus visiškai arba iš dalies eliminuojamas ir iš jam įprastų erdvių. Išėjęs iš vienos grupės, jis tampa kitos grupės nariu. Tapimas (buvimas) kurios nors socialinės grupės nariu yra susijęs su atitinkama padėtimi ir vaidmenimis, nes įgyta padėtis atneša „visą padėklą su ja susijusių vaidmenų“. Kartu su žmogaus gyvenimo būdo bei statuso visuomenėje pokyčiais vyksta ir jo tapatumo, savasties kaita. Pasak sociologės J. Kuznecovienės, tapatumas yra individo savasties sampratos dalis, kuri kyla iš jo žinojimo, kad priklauso tam tikrai socialinei grupei, ir vertės bei emocinio reikšmingumo, kurį jis priskiria tai narystei. Tapatumo poreikis svarbus tiek, kiek svarbus individo paties savęs konstravimui ir jo egzistencijai (Kuznecovienė 2000: 7). Tad visuomenės nariai, praradę ankstesnę padėtį, stokojantys reikšmingų socialinių ryšių, visų pirma susiduria su tapatybės problemomis.

Tapatumo pokyčiai vyksta palaiptai, „prarandant vienus socialinius vaidmenis ir prisiimant kitus, atsiskiriant nuo ankstesnio gyvenimo būdo ir prisiimant kitokią gyvenseną“. A. Giddenso teigimu, individas, siekdamas susitapatinti su tam tikra socialine grupe, renkasi sprendimus ir veiksmus, atitinkančius tos socialinės grupės gyvenimo stilių (Giddens 2000: 108). Tapatumo pokyčiai turi „evoliucinį pobūdį ir susiję su ilgalaikę žmogaus būseną, kuri nuolat kartoja ir atsinaujina“

(pavyzdžiui, ilgai neturima darbo, būsto, nuolat išgėrinėjama). Kaip rašo A. Vosyliūtė, asmens tapatumas, pakitus jo gyvenimo sąlygoms, patenka į krizinę būklę ir konstruojamas iš naujo. Svarbi jo „aš“ vaizdo dalis susijusi su naujų savo bruožų iškėlimu, naujų vaidmenų ieškojimu. Naujo savęs įsisąmoninimas reiškia ir apsisprendimą, su kuo susitapatinti, į ką orientuotis, kuriuos savo asmenybės bruožus ugdyti. Vidinės paieškos, asmens kūrybiškumas, jo sąsajos su aplinka lemia prieštaravimų išnykimą, vidinio vientisumo jausmo atsiradimą (E. Eriksono, A. Giddenso teorijos). Dažnai naujas „aš“ yra nebrandus ir netobulas (Vosyliūtė 2002: 27). Susitapatindamas su kitais, žmogus perima jų elgesio normas ir vertybes, mąstymo, konfliktinių situacijų sprendimo būdus, kurie jam nebuvo būdingi anksčiau. Ši nauja identifikacija gali pasireikšti „tiek sąmoningai, tiek nesąmoningai, turėti teigiamą arba neigiamą socialinę atspalvį“.

Mūsų tyrime dalyvavę benamiai vertino save, savo padėtį, lygino su kitais žmonėmis. Šie vertinimai skirtingi, tačiau kuo ilgesnė benamystės trukmė, tuo atviriau tyrimo informantai identifikavosi su benamiais, pripažino save benamių grupės dalimi. Dvylika metų valkataujantis Petras (46 m.) pasakoja: „*Vienas iš mūsų bendruomenės [gatvės benamių, – aut.] sako, kad yra sudegintas namas, bet ten galima gyventi. Irgi netoli Aušros Vartų. Namas buvo tuščias, be langų, be durų. Tai mes rūsyje ten įsikūrėme. Mūsų buvo trys: mes su žmona ir tas mūsų pažįstamas Vitia. Jis irgi iš mūsų bendruomenės. Kartu šiame name gyvenome 2002–2006 metais*³.“ Benamiai paprastai suvokia savo realią būklę – susitapatina su skurdumu, vienas kitą vadina valkatomis, girtuokliais, *bomžais*. Jie susitaikė su tokia egzistencija ir iš rytdienos nesitiki nieko nauja. Pasak A. Vosyliūtės, čia išryškėja svarbiausia „prisitaikymo strategija – pasidavimas likimui, atsitiktinumui“, bejėgiškumui.

Kai kurių benamių savivoka yra marginalinė tradicine prasme: jie neužtikrinti dėl savo statuso, neturi aiškios savivokos formos. Jų tapatumas dvilypis – jie jaučiasi ir visuomenės nariais, ir benamių grupės atstovais. Tokie benamiai išgyvena „kontrastą tarp „kas esu dabar“ ir „kuo buvau anksčiau“. Dainius (35 m.) apie savo gyvenimą sąvartyne pasakoja: „*Čia bala, dvokas, bet mes jau pripratome. čia mūsų namai, bazėje [sąvartyne] jau apie penkis metus gyvenu... Būna toks periodas, kai pagalvoji, kur aš esu, ką čia veikiu. Pažįstamiems sakau, kad čia esu. Ką man slėpti. O jau jie – kaip kas supras. Vienas nususuka, kiti ne. Aišku,*

³ Tyrime dalyvavusių informantų kalba tekste neredaguota.

merginoms nesakome, kad esame čia. Jei jai pasakysi, tai ji gali ir nusi-sukti. Ir tai labai dažnai – nuo merginų slepiame. Bet irgi žiūrint, kokia mergina. Svarbiausia, kad mes nevagiame, o sąžiningai viską darome, dirbame kaip normalūs žmonės.“ Tapatumas randasi pamažu, kai ta žmogaus būklė ilgalaikė ir kartojasi, todėl tikėtina, kad laikui bėgant išryškės šių žmonių tapatumo formos ir jie turės aiškų atsakymą į klausimą, kas jie yra dabar.

Benamiai iš esmės įsisąmonina save ir savo padėtį iš naujo. Jie jau žino, į kokią socialinę grupę orientuotis dabarties situacijoje – tapatinasi su benamiais ir kitomis panašiomis socialinėmis grupėmis. Benamiai glaudžiausius ryšius palaiko su panašaus likimo žmonėmis: kitais benamiais, alkoholikais, prostitutėmis. Galbūt „priisiimant visuomenės atstumtųjų vaidmenį ir tolstant nuo likusios visuomenės, stiprinamas solidarumas grupės viduje“ – branginami to paties ar panašaus likimo žmonių ryšiai. Benamiai bendrauja tarpusavyje, susidraugauja, A. Vosyliūtės žodžiais, atsiranda „kartu vaikščiojančių partnerių poros – vyras su vyru, moteris su vyru“ (Vosyliūtė et al. 2004: 44). Benamis Petras (46 m.) sako: „Mes bendraujame su žmonėmis, bet tik su tokiais pačiais, kurie gyvena laiptinėse, gatvėse. Su ankstesne aplinka nebendruojame. Nes ta aplinka jau nenori mūsų priimti.“ Būdinga tai, kad, pasak V. Kasparavičienės, ryšiai su ankstesnės aplinkos žmonėmis (kaimynais, bendradarbiais, draugais) nyksta, o nakvynės namuose, sąvartynuose, gatvėse susiformuoja naujos benamių bendruomenės grupės (Lietuva stojant į Europos Sąjungą 2004: 115). Tokias grupes jungia panaši gyvensena, gyvenimo rūpesčiai. Atlikdami atitinkamos grupės vaidmenis, benamiai užmezga ryšius, bet grupės narių sąveika nėra itin aktyvi. Vis dėlto šie žmonės suvokia, kad priklauso tam tikrai grupei, ir narystė grupėje („mes“) tampa kiekvieno nario socialinio tapatumo dalimi. Deja, dalyvavimas tokiose „mūsų“ grupėse „nekeičia šių žmonių padėties; šiuo požiūriu naujieji ryšiai neatstoja senųjų“.

SAVO VERTĖS JAUSMAS: PRARADIMAS IR POREIKIS

V. Kasparavičienė teigia, kad su tapatumo, savo vertės jausmu susijęs savęs vertinimas (Kasparavičienė 1994: 67). Savęs vertinimas akcentuoja „aš vaizdo“ „palyginimą su interiorizuotais etalonais“. Žmonės dažniausiai neapsiriboja paprasčiausiu savęs apibūdinimu, bet stengiasi įvertinti save ir savo veiklos rezultatus. O norint įvertinti savo arba kito žmogaus poelgius, gebėjimus ar moralines savybes, rei-

kalingas tam tikras palyginimo standartas. Pasak V. Kasparavičienės, paprastai dalis savęs vertinimo sudaroma lyginantis su to paties ar kiek aukštesnio sluoksnio žmonėmis arba su tais, kurie „lyginamuju dalyku truputį už juos pranašesni“. Ši tendencija vadinama lyginimusi su aukštesniais – lygindamasis su jais, asmuo stengiasi pasitempti, kritiškai pažvelgti į savo padėtį, gal pagerinti tam tikras savo savybes. Lygindamasis su žemesniais, jis pasiguodžia, kad kitiems dar blogiau, ir taip pakyla savo paties akyse (Vosyliūtė et al. 2004: 95–96). Pastarasis palyginimas būdingas ir benamiams. Pavyzdžiui, nakvynės namų benamė Irena (50 m.) lygina save su gatvės benamiais: „*Kiti dar laiptinėse, apleistame name gyvena. Atsineša čiužinių, antklodžių, kad nesušaltų. Čia jau bomžai. Neduok Dieve būti bomžu... Jie irgi eina į labdaras, gauna talonų. Bet jie neateina čia, nes nenori. Geriau jie turės savo nepriklausomybę, nori išgerti – išgeria.*“ V. Kasparavičienė priduria, kad lygintis su žemesniaisiais būdinga „nelaimingiausiems“ ir suvokiantiems savo „subjektyviai suprastėjusią padėtį“ žmonėms. Šie „jungiasi prie panašios padėties žmonių, su kuriais lygindamiesi sugeba lengviau išgyventi savo „varganą būseną“. Taip vertinti save linkę „tam tikrą menka vertiškumą jaučiantys žmonės“.

Pasak V. Kasparavičienės, savęs vertinimas yra susijęs su dalyvavimu mažose ar didelėse grupėse. Bet koks rūpinimasis individu sustiprina jo vertės jausmą. Skurdžios aplinkos gyvenimo sąlygos neleidžia nei palaikyti, nei stiprinti asmenybės vertės. Jos išugdo ilgai trunkantį, visą asmenybę apimantį žemą savęs vertinimą. Tokiems žmonėms atrodo, kad pasiturinčiai gyvenantys asmenys turi tokių gerų savybių, kurių jiems trūksta (Kasparavičienė 1994: 69-70). Suprantama, kad „kai statusas smunka, savęs vertinimas nukenčia“. Kai asmenybė nuolat susiduria su nesėkmėmis, neigiamais aplinkinių vertinimais ir atstūmimu, savęs vertinimo lygis pamažu ima kristi. Kaip rašo daugelis tyrinėtojų, žemas, sumenkintas savęs vertinimas gali tapti veiksnium, lemiančiu asmenybės ritimąsi žemyn. Negatyvus patyrimas vis kaupiasi. Tais atvejais, kai susiformuoja iškreiptas, neadekvatus savęs vertinimas, sutrinka visos asmenybės normali raida, iškyla daug problemų ne tik pačiam žmogui, bet ir aplinkiniams. Tyrimai rodo, kad žemas savęs vertinimas gali tapti veiksnium, lemiančiu asmenybės formavimąsi marginaliu keliu (Valickas 1997: 149).

Mūsų tyrimo benamių grupei vertinant save ir savo dabartinį gyvenimą, buvo justai negatyvus emocinis fonas. Su nuoskauda, su

ašaromis akyse jie kalbėjo ir apie savo praeitį, pasakojo, kaip neteko namų. Šių žmonių potyrių spektre vyravo nusivylimo, žemo savęs vertinimo, nereikalingumo jausmai. Benamiai dažnai jaučiasi vieniši. Jiems trūksta artimųjų paramos, namų šilumos, mėgstamos veiklos, draugų. Jaučiasi niekam nereikalingi, beverčiai. Pavyzdys – kad ir tokie žodžiai: „*Jaučiuosi kaip sausas medis – nieko nejaučiu ir nieko nebenoriu*“ (Kęstutis, 48 m.). Būta minčių ir apie savižudybę. Petras (46 m.) atvirai pasakojo: *Draugai ramina – nesijaudink, padėsim. O aš nenoriu sėdėti ant jų pečių. Atsibodo man viskas. Vot nueisiu ant tilto... Man prarasti nėra ko.*“

Paprastai benamiai žmonės savo nusivylimą, nereikalingumą, bejėgiškumą skandina alkoholyje. Kaip rodo mūsų tyrimas, tarp benamių yra daug vartojančių alkoholį. Alkoholizmas tarp jų giliai įsišaknijęs. Nakvynės namų gyventojai pasakoja: „*Jeigu benamis priklausomas nuo alkoholio, tai nakvynės namai – ne išeitis iš padėties. Jis čia tik galutinai degraduoja. Čia nieks negydo, čia gyvena ir degraduoja. Daugiausia nusivylę gyvenimu. Per alkoholį nemato ateities. Gėrė iki benamystės, dabar dar labiau geria. Vyriausybė blogai daro, kad neturi tokių namų, kur galima būtų gydyti nuo alkoholizmo.*“ Tad būtina galvoti apie prieglobsčio įstaigas, skirtas benamiams, turintiems alkoholinę priklausomybę. Būti tokioje įstaigoje jie turėtų gana ilgai, kad įstengtų suvokti ir išspręsti savo priklausomybės problemas. Tik tokiu atveju padidės jų galimybės grįžti į normalų gyvenimą.

BENAMIŲ VERTYBĖS

Socialinę atskirtį patiriančio benamio žmogaus genezėje nepaprastai svarbų vaidmenį atlieka savęs vertinimo ir vertybių sistemos ypatumų tarpusavio sąveika. *Vertybės* yra individų ir grupių elgesio determinantės. Jos vaidina lemiamą vaidmenį pasirenkant individualų gyvenimo kelią. Pagal tai, kokioms vertybėms – materialinėms, kultūrinėms, dvasinėms, intelektinėms – teikiama pirmenybė, ir skiriasi atskiri žmonės bei grupės. Kokias žmogus renkasi vertybes, kokioms vertybėms jis teikia pirmenybę, tokios ir jo vertybinės orientacijos. Vertybinės orientacijos apima žmogaus santykį su vertybėmis, išreiškia jo gebėjimą orientuotis vertybių pasaulyje. Anot G. Maniukaitės, įvairių visuomenės grupių ir sluoksnių vertybinės orientacijos iš esmės atspindi toms grupėms priskiriamų asmenų integracijos pobūdį. Socialinės grupės ar šios grupės tipiško atstovo santykį su aplinka, valstybe, kurioje tenka gyventi, ypač išryškina vertybiniai prioritetai: kiek susiformavusi

vertybių hierarchija atitinka valstybės, esamos sistemos propaguojamas vertybes. Kiekviena visuomenėje įsitvirtinusi klasė ar gyventojų sluoksnis akcentuoja savo interesus ir juos atitinkančius vertybinius prioritetus. Būtent vyraujančios vertybinės orientacijos tampa socialinės grupės atpažinimo (identifikavimo) sąlyga (Vosyliūtė et al. 2004: 100).

Sunki materialinė būklė ilgainiui lemia kritišką vargstančiųjų požiūrį į visuomenės, valstybės propaguojamas vertybes ir „formuoja ypatingas, tik šiam gyventojų sluoksniui būdingas vertybines nuostatas ir orientacijas (Vosyliūtė et al. 2004: 100). Benamių atskirtis siejama ir su visuomenės propaguojamų vertybių ignoravimu, benamių grupei būdingų nuostatų įtvirtinimu. Benamystė lemia būsto netekusių žmonių vertybinių nuostatų skurdumą. Tai, kas visiems piliečiams turėtų būti reikšminga, atskirtį patiriantiems benamiams tampa nepriimtina ir svetima. Vertybinė benamių sistema yra krizinės būklės. Čia formuojasi (arba jau yra suformuotos) ne vertybinės orientacijos, o greičiau savotiška antivertybių sistema, realiai pasireiškianti asocialia elgsena. Tai atspindi pačių benamių mintys: „*Duokit mums šnapso, ir daugiau nieko nereikia... Aš nenoriu šeimos. Apie tai net negalvoju... Tris kartu dariau abortus*“ (Aušra, 30 m.). Tačiau daliai benamių vis dėlto būdingos visuomenės daugumos vertybės. Nakvynės namų benamių bendrojoje vertybių hierarchijoje svarbią vietą užima asmeninės vertybės – darbas, draugai. Tačiau pagrindinė vertybė jiems yra šeima. Socialinė atskirtis, namų ilgesys verčia žmones ypač sureikšminti šeimą ir vaikus kaip gyvenimą įprasminančią vertybę. Benamė Alina sako (40 m.): „*Mano didžiausias turtas prie manęs – tai vaikai.*“ Benamiams, gyvenantiems gatvėse, sąvartynuose, svarbiausios yra vartojimo, materialią išraišką turinčios vertybės. Turbūt tai galima sieti su jų kasdiniu gyvenimu bei veikla. Miroslavas (27 m.) pasakoja: „*Mes taip darome – baigėsi pinigai gėrimui [alkoholiui, – aut.], einame dirbti. Svarbiausia, kad būtų maisto.*“ Benamiai nesijaučia susiję su šeima, darbu. Jie norėtų ramiai „stumti dienas“, gyventi asocialiai, kad visuomenė juos aprūpintų maistu, pašalpomis, stogu virš galvos. Toks negatyviai pasyvus vertybinis šių žmonių santykis su aplinka kelia susirūpinimą.

Benamiai žmonės neretai abejingi sau, kitiems ir viskam, kas vyksta aplinkui. Manome, kad tokią ar panašią būseną galima apibūdinti egzistencinės psichologijos atstovo V. Franklio sąvoka „egzistencinis vakuumas“ arba A. Giddenso sąvoka „egzistencinė izoliacija“. Galbūt čia galime kalbėti apie žmogaus gyvenimo prasmę ir beprasmiš-

kumą. Pagal A. Giddensą, vėlyvosios modernybės sąlygomis milžiniška psichikos problema tampa asmeninio beprasmiškumo jausmas – jausmas, kad gyvenimas negali pasiūlyti nieko vertinga (Giddens 2000: 19). Gyvenimo prasmę, pasak psichologo A. Adlerio, nulemia trys objektyvūs žmogaus būties aspektai: žmogaus buvimas žemėje – darbo ir profesinio apsisprendimo problemos; gyvenimas visuomenėje – tarpasmeninių santykių problemos; dviejų lyčių egzistavimas – meilės ir santuokos problemos (Adleris 2003: 15). Benamis dažnai to neturi. Ar tai reiškia, kad jis neturi ir gyvenimo prasmės? Šis klausimas mūsų tyrimo metu sulaukė dvejojo informantų atsakymo. Benamės moterys gyvenimo prasmę siejo su vaikais, anūkais. Galbūt tai galima įvardyti kaip svajones apie prarastus vaikus. Alina (40 m.) sako: „*Gyvenu dėl vaikų, ne dėl savęs.*“ Vyrai į gyvenimą žiūri filosofškai. Jie patį žmogui duotą gyvenimą laiko didžiausia vertybe. Benamis Jonas (65 m.) sako: „*Gyvenimo prasmė – gyventi.*“ Tačiau ne visi žmonės, gyvenantys šiame pasaulyje, mano, kad jų gyvenimas turi prasmę. Benamiams ta tema ypač opi. Benamis Olegas (39 m.) prisipažįsta: „*Vieną kartą koriausi, bet virvė nuplyšo. Bandžiau ir antrą sykį, bet irgi suplyšo.*“

Benamiai dėl savo likimo linkę kaltinti ne save, o kitus žmones, įvairiai susiklosčiusias aplinkybes. Benamių bėdų kaltininkai yra tėvai. Aušra (30 m.) su skausmu kalba: „*Kaltinu savo motiną. Ji mane pagimdė ir paliko. Nežinau, dėl ko. Tėvas apie tai nepasakoja. Nieko apie ją nežinau. Augino tėčio mama. Tėvas geria...*“ Tarp benamystės kaltininkų minima ir mūsų šalies valdžia. Benamiai vyrai nurodė, kad turi priekaištų valdžiai dėl nedarbo, skurdo, kad valdininkai neskiria dėmesio vargšams, jiems nepadedą. Petras (46 m.) sako: „*Kalta valstybė. Ji turi duoti žmonėms darbo. Reikėjo per perestrojką galvoti. Nereikėjo masiškai uždaryti gamyklų. Žmonės būtų geresni, norėtų dirbti. O dabar visi chaliavščikai, nenori dirbti.*“ Be abejo, kaltųjų ieškojimas rodo, kad šie žmonės nesuvokia realios padėties. Ydingos benamės aplinkos nepripažinimas yra savotiškas stabdys, trukdantis iš jos ištrūkti.

Su požiūriu į gyvenimo prasmę susijęs ir ateities vertinimas. Benamių mintys apie ateitį skirtingos. Vienų benamių nuostatos ir elgsena atspindi neapibrėžtumą, laukimą. Jie gyvena dabartimi, šiandiena, nesugeba planuoti savo ateities. Išryškėja svarbiausios šios socialinės grupės prisitaikymo strategijos – pasikliovimas likimu, atsitiktinumu. Benamiai aiškina: bus kaip bus, jie nesiruošia nieko daryti ir pasiduoda likimo valiai: „*Man baisu pagalvoti apie ateitį... Na praeities jau nepakeisi... Gyvenu šia diena, kaip yra. Kas bus – nežinau*“ (Irena, 50 m.).

Kai kurie benamiai įsitikinę: ateityje galimos perspektyvos. Jie teigia, kad viskas pasikeis, nes jie pasistengs. Viliasi rasti savo vietą gyvenime, padėties pagerėjimą sieja su tuo, kad gaus darbo, padės artimieji ir kiti žmonės. Dainius (35 m.) sako: „*Kas bus ateity? Nežinau. Mes jauni, dar ką nors sugalvosim. Jei čia uždarys sąvartyną, tai aš surinksiu pinigų ir išsiuosiu kambarį. Ir gyvensiu, eisiu dirbti. Turėsiu namus, gyvensiu geriau. Tik reikės darbo. Tada prašysiu savo draugų ar dar ko nors.*“ Tiesa, mūsų tyrimas atskleidė, kad tvirtų optimistų tarp benamių yra mažai. Prieš keletą metų buvo teigiama, jog tarp benamių yra daugiau optimistų nei pesimistų (Kanopienė, Mikulionienė 2004: 70). Galbūt šių žmonių gyvenime neįvyko didelių permainų. Matyt, tai lėmė jų nusivylimą.

Kai kurių benamių lūkesčiai dėl ateities apgaulingi – jie norėtų pakeisti savo padėtį, tačiau nieko nedaro šiam tikslui pasiekti. Šie žmonės prieštarauja patys sau. Jiems sudėtinga suformuluoti konkrečius planus, kaip ištrūkti iš gatvės gniaužtų. Paprastai jie turi keletą trajektorijų (pavyzdžiui, išvykti į kaimą, išsigydyti nuo alkoholizmo, kreiptis pagalbos į pažįstamus), tačiau šie planai būna neapgalvoti, ir juos greičiau galima pavadinti tik fantazijomis: „*Tikiuosi, kad gyvenimas pasikeis į gerąją pusę. Dirbsiu. Noriu įsidarbinti legaliai. Man dar čia pusę metų gyventi, tai nelabai galvoju, ką darysiu. Tikiu, bet nelabai ir stengiuosi. Kaip Dievas duos*“ (Ramūnas, 35 m.). Pasak amerikiečių sociologo P. M. Blau, kad žmogus, patekęs į sudėtingą situaciją, galėtų tikėtis pagalbos iš kitų, jis „turi mokėti parodyti jiems savo patrauklumą ir gebėti su jais asocijuotis“ (Blau 1964: 21). Suprantama, kad galimybės pritraukti žmones, galinčius padėti benamiams, tėra menkos. Tačiau benamiams gali pasisekti – jie turi neprarasti gebėjimų bendrauti su žmonėmis, mokėti parodyti, kad jie tokie patys žmonės kaip ir visi kiti. Deja, dabartiniai benamių socialiniai ryšiai su kita visuomenės dalimi (su tais, kurie turi namus) gana riboti. Be abejo, tai rodo jų atskirtį nuo visuomenės ir atspindi perėjimą į atskirtųjų kategoriją.

(NE)IEŠKANT PAGALBOS

Mūsų tyrimas atskleidė, kad benamiai bando išnaudoti visas socialinės pagalbos galimybes. Jie naudojami laikinojo apgyvendinimo, maitinimo, psichologinio konsultavimo paslaugomis. Nakvynės namų gyventojai vertina tai, kad turi laikiną būstą. Tačiau reikia pabrėžti, kad nakvynės namai – tai tik dalinis, neesminis būsto problemos sprendimas. Tačiau jis gali būti pagrindas užtikrinti tęstinę ir sistemingą pagal-

bą benamiams. Sigitas (46 m.) sako: „*Jau dvi savaites neturiu išvis pajamų, nieko, nė cento. Turėjau tik litą. Čia duoda sumuštinių. Yra virtuvė, va dabar gaminau, ką pirkau už tą litą. Mėnesį valgiau labdaros valgykloje. Man čia neblogai. Aišku, yra visokių žmonių. Bet svarbiausia, kad ne gatvėj esi... Teisingai?*“ Praradusiems būstą asmenims reikšmingos kvalifikuotos psichologinio konsultavimo paslaugos. Alina (40 m.) su ašaromis akyse kalba apie psichologinio palaikymo ir paramos svarbą: „*Man reikia psichologinės paramos, reikia draugės išsikalbėti (verkia). Medsesutė ir Danguolė [socialinė darbuotoja, – aut.] – tai iš didžiųjų raidžių žmonės. Dūšių gali joms išlieti. Ir patars, ir nieko kitiems nepasakys. Kitaip čia neįmanoma, išprotėti galima...*“ Tiesa, ne visi nakvynės namų gyvenotojai patenkinti esamomis gyvenimo sąlygomis ir specialistų paslaugomis. Jie kritikuoja nakvynės namų taisykles, peikia socialinius darbuotojus. Tokia benamių nuomonė rodo, jog jie ne visada geba teisingai įvertinti teikiamą paramą, kartais kelia nepagrįstus reikalavimus. Alina (40 m.) pasakoja: „*Duotos lovos, čiužiniai, patalynė, dušas, bet ne visada tas karštas vanduo yra. Tik naktį reikia eiti praustis, tai už ką mokam? Sienos čia popierinės, normaliai kalbėk, viskas girdisi... Kur tai matyta, kad į vieną mažuliuką kambarį suvartų dvi šeimas, po kokius 8 žmones gyventi vienam kambariui. Tai gerai, kad po spintą turim, o ne vieną. Virtuvė bendra, ant visų, ant 5 kambarių, dalinkis kaip nori. Savo kambariujje galima laikyti arbatinuką, jokių mikrobangių – sako pavaduotoja. O aš ir kompiuterį atsinešiau... Jau nusibodo viską slėpti ir tylėti. Kiti bijo, nes išlėks. O kodėl žmonės yra spaudžiami, ko čia tylėt...*“

Sąvartyno benamiai gyvena savo bendruomenėje ir nuo institucinės pagalbos atskirti geografiškai (sąvartynai paprastai esti už miestų ribų). Jie nesinaudoja socialinės pagalbos institucijų paslaugomis. Jokios paramos neprašo, suvartoja tai, kas nereikalinga kitiems gyventojams. Šie žmonės sąvartyne susiranda visko, ko reikia pagrindiniams fiziologiniams poreikiams patenkinti. Tačiau abejotina, kad jiems iš tiesų nereikia jokios, kad ir psichologinės, pagalbos. Pirmiausia jie neturi higienos ir saugumo normas užtikrinančių būstų, valgo pasenusį maistą ir pan. Jie laiku negauna gydymo paslaugų, nebendruoja su socialiniais darbuotojais, psichologais. Alina (40 m.) sako: „*Man nereikia jokios pagalbos, ir vyrui irgi. Viską randame čia, ir maistą, ir drabužius. Gal tik medicinos punkto, gydytojo reikėtų.*“ Keli apklausti benamiai pripažino, kad patys padeda artimiesiems. 48 m. Ana sako: „*Čia visko galima rasti. Va, radau per savaitę 300 litų. Bet sūnui atidaviau, jam irgi sunku. Dirba „Maximoje“ Vilniuje, sunku jam.*“

Gatvės benamių padėtis panaši į sąvartyno gyventojų būklę, tačiau pirmieji gyvena ypač ekstremaliomis sąlygomis. Jie beveik nesinaudoja jokia parama, išskyrus maitinimą. Labai retai nueina į labdaros valgyklas, kai kas pikta atsiliepia apie sriubą: „*Koks čia maistas, net šunys tokio nevalgytų.*“ Žino apie paramos punktus, kur nemokamai galima gauti drabužių ir avalynės. Julius (57 m.) pasakoja: „*Drabužių irgi neturiu. Nueinu, man Karite duos. Dar žinau taškus. Draugai parodė. Žiemą nesiprausiu, vasarą kartais į Karitą...*“ Ne visi gatvės benamiai žino, kur ir kokios pagalbos galima gauti. Tiesiog jie tuo nesidomi – sako, jiems neįdomu, gali ir be jos gyventi. Šiems žmonėms būdingas fatališkas savo gyvenimo suvokimas. Jie visiškai priklausomi nuo aplinkybių. Vis dėlto benamiams būtina įvairiopa pagalba: reikia būsto, reikia gydyti nuo alkoholizmo ir kt. Gatvės benamiai nesinaudoja nakvynės namų paslaugomis dėl šiose įstaigose taikomų griežtų taisyklių: neįleidžiami girti, dieną privalo palikti įstaigą ir pan. Be to, dažniausiai benamiai žmonės neturi jokių dokumentų, tad negali pasinaudoti teikiama apgyvendinimo pagalba. Valkataujantis benamis Julius (57 m.) aiškina: „*Į nakvynės namus neinu... Man tik dabar paso reikia, Draugas su mano pasu dingo. Neinu į valgyklą, toli – bet ten dokumentus reikia turėti.*“

Pasiteiravus benamių, kokios paramos jiems labiausiai reikia, nurodė tokius dalykus:

1. Padėti susirasti tinkamą, nesunkų ir gerai mokamą darbą.
2. Aprūpinti socialiniu būstu. Tokios pagalbos norėtų nakvynės namų gyventojai. Benamiai norėtų turėti būstą kaip stabilumo ir fizinio saugumo, gerovės pagrindą. Apsigyventi savo bute jiems reikštų būties tikrumą, padėtų susitapatinti su nauju gyvenimu. Nakvynės namų gyventoja Alina (40 m.) sako: „*Pilaitėj statomi savivaldybės namai. Bus tavo butas, bet nemokėsi už nuomą – bus skaitliukai, tik už paslaugas reikės susimokėti. Aš laikiu socialinio būsto. Labai norėčiau. Bet dabar eisiu vėl nuomotis, sėdėsiu ant makaronų.*“
3. Piniginę paramą nurodė gatvės benamiai. Anatolijus (39 m.) guodžiasi: „*Neduoda mums pinigų. Sukis, kaip išmanai.*“
4. Susirasti žmogų, kuris morališkai padėtų išbristi iš socialinio dugno. Tokią pagalbą akcentuoja benamiai vyrai. Kitas žmogus (paprastai moteris) būtų ta grandis, kuri sujungtų neturintį ryšių, neigiamai aplinkos vertinamą benamį su visuomenės dauguma. Stoties benamis Anatolijus (39 m.) sako: „*Man reikia moters, kuri mane ištrauktų iš šito mėšlo. Vienas aš nesugebu. Reikia, kad paimtų už pakarpos ir ištrauktų iš čia. Kitos išeities aš nematau.*“

Taigi benamiai nurodė pačius reikšmingiausias dalykus, kurie, jų nuomone, svarbiausi dabartinėje situacijoje. Tai daugiausia materialinio pobūdžio norai. Manome, kad, be būtinų materialinių paramos priemonių, daugiau dėmesio reiktų skirti socialiniam ir psichologiniam darbui su benamiais, jų integracijai į visuomenės struktūras.

Atsakydami į klausimą, kas turėtų spręsti benamystės problemą Lietuvoje, apklausti benamiai pasiskirstė į dvi grupes: a) manančius, kad tai valstybės problema, ir b) teigiančius, kad tai pačių benamių rūpestis. Iš šių atsakymų matyti, kad dar socializmo sąlygomis įpratinti prie valstybės globos benamiai žmonės nesuvokia naujų visuomenės reikalavimų – kad rinkos sąlygomis būtinas paties individo ryžtas ir pastangos išlikti visuomenės „paviršiuje“. Kiti benamiai supranta individualių pastangų svarbą sprendžiant asmenines problemas, tačiau neiima konkrečių ryžtingų veiksmų savo gyvenimui keisti.

Apibendrinant galima pasakyti, jog benamystės ir benamių socialinės atskirties mažinimo priemonės turi būti kompleksinės, apimančios įvairius šių reiškinių aspektus. Norint sustabdyti benamystės plėtrą šalyje, būtina atsižvelgti į esamas benamystės priežastis ir formas. Tai leistų sėkmingiau įgyvendinti tinkamiausias prevencijos priemones, įtraukiant į šią veiklą ne tik valstybę, privačias, visuomenines organizacijas, bet ir pačius benamius. Tačiau valstybės vykdoma socialinės apsaugos politika neturi skatinti paramą gaunančių žmonių disfunkcionalumo ir nenoro dirbti gyvenant iš socialinių išmokų ir kitokios pagalbos.

APIBENDRINIMAS

Motyvacijos stoka, nepasitikėjimas savimi ir kitais, identifikavimasis su žemiausio sluoksnio atstovais, antivertybių sistema ir kiti bruožai stichiškai sudaro tą giluminį psichikos sluoksnį, kuris žmones daro pažeidžiamus visais požiūriais. Žmogaus savikūros procesas laikui bėgant virsta socialine savinaika, kurios pasekmė – fizinė, dvasinė, socialinė degradacija ir socialinė atskirtis. Benamiams būdingi tam tikri asmenybės sutrikimai, tačiau sunku nustatyti, ar tie sutrikimai yra jų padėties priežastis, ar pasekmė. Tam būtini papildomi tyrimai.

Benamystė, ypač ilgalaikė, sąlygoja žmonių vertybinių nuostatų skurdumą ir primityvumą. Benamių terpėje formuojasi (arba jau yra suformuota) ne vertybinė orientacija, o veikiau savotiška antivertybių sistema, realiai pasireiškianti asocialia elgsena. Tokios teigiamos savybės kaip stiprumas ir optimizmas palaiko žmones kritinėmis benamys-

tės aplinkybėmis ir neleidžia nusileisti į visuomenės dugną. Tačiau ne visi benamiai yra tokie. Kuo ilgiau žmogus vaikatauja, gyvena benamio gyvenimo sąlygomis, tuo pesimistiškiau, abejingiau reaguoja į savo padėtį. Benamiai dėl savo likimo linkę kaltinti kitus žmones, susiklosčiusias aplinkybes. Be abejo, tai rodo, kad šie žmonės nesuvokia savo padėties. Svarbiausia problema – ydingos benamės aplinkos nepripažinimas ir nenoras iš jos ištrūkti. Benamio vaidmens priėmimas, pesimistinis požiūris į ateitį, motyvacijos stoka keisti savo gyvenimą padeda šiems žmonėms išgyventi socialinės struktūros užribyje. Kita vertus, skatina dar didesnę jų atskirtį ir naikina galimybes ištrūkti iš socialinio dugno.

LITERATŪRA

- Bachelard G. 1993. *Svajonių džiaugsmas*. Vilnius: Vaga.
- Blau P. M. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley.
- Buzan B. 1997. Žmonės, valstybė ir baimė. Vilnius: Eugrimas.
- Giddens A. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.
- Goffman E. 2000. *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*. Vilnius: Vaga.
- Kanopienė V., Mikulionienė S. 2004. Lietuvos benamiai. *Socialinis darbas* 3 (1): 50–72.
- Kasparavičienė V. 1994. Savęs vertinimas šiuolaikinėje visuomenėje. *Filosofija. Sociologija* 3: 66–70.
- Kuznecovienė J. 2000. Prievarta religinėse sektose: vizijos ir realybė. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 3–4: 5–11.
- Lietuva stojant į Europos Sąjungą*. 2004. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Ravenhill M. 2000. Homelessness and Vulnerable Young People: A social audit of KeyChange Charity's supported accommodation. London: Centre for Analysis of Social Exclusion. http://sticerd.lse.ac.uk/case/_new/publications/
- Valickas G. 1997. *Psichologinės asocialaus elgesio ištakos*. Vilnius: Lietuvos teisės akademija.
- Vosyliūtė A. 2002. Varguomenė: būtis ir egzistenciniai išgyvenimai. *Filosofija. Sociologija* 4: 23–30.
- Vosyliūtė A. et al. 2004. *Varguomenė: gyvenama ir vertybės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

HOMELESSNESS AS SOCIAL PSYCHOLOGICAL PHENOMENON: HOMELESS IDENTITY, VALUES AND EXPECTATIONS

Elena Kocai

Summary

The marginal style of life consolidates in homeless people the *loser's* peculiarities, such as passivity, indifference towards themselves and surrounding people. Such negative peculiarities depend on the duration of their homelessness and their place of residence. The longer is the period of vagabondage of the person and the more asocial is his style of life, the more strongly above-mentioned peculiarities of a homeless person root in such a person. Homelessness, in particular long-term one, causes poorness and rudeness of the scale of values of homeless. The future of homeless persons is closely bound with the duration of their homelessness—long homelessness makes heavier a return to the life of full value.

Measures for reducing homelessness and social exclusion of the homeless should be combined ones that cover various aspects of these phenomena. Seeking to stop an expansion of homelessness in the country, the really existing causes and forms of homelessness should be taken into consideration. Then the adequate prevention measures would be implemented more successfully, involving the state, private and public organizations as well as homeless people themselves in these activities. Homelessness puts at risk the concept of civic society and goes against its moral principles. In order to resolve the issue of homelessness, we are to find out more about all its aspects, therefore the further research is needed.

Keywords: homeless people, identity, values, expectation.

SOCIAL REHABILITATION OF CRIMINALS

Larissa Titarenko

Belarus state university

Larisa166@mail.ru

The paper deals with the results of an empirical study on the mechanisms of social rehabilitation of former criminals in the Republic of Belarus. The research combines methods of observation and narrative interviews with former criminals. These methods provided unique information on the general picture of social rehabilitation of former criminals, mainly related to the Orthodox Church (observation at the Charity House and St. Elisabeth Monastery in Minsk) and special information on different mechanisms of rehabilitation collected in case studies through narrative interviews. The qualitative information from three interviews allows us to highlight serious problems related to social rehabilitation of former criminals in Belarus and describe a variety of rehabilitation ways. The author thanks A. Belov for his assistance in arranging some interviews.

Keywords: rehabilitation, crime, religion, morality, personality.

INTRODUCTION

The social rehabilitation of former criminals and their return to the “normal life” is a topical problem in a global world where crime (i.e. any kind of deviant behavior punishable by law) has become an inevitable part of contemporary society. As soon as life has seemed to many people as a non-stop pursuit of success and entertainments, this “philosophy of life” has started to serve for justification of any actions aimed at the goals of personal pleasure.

The growth of people’s expectations in achieving amusements goes hand by hand with the rise in the crime rate. When people cannot obtain desirable goods (or pleasure) in the process of their law-obedient life they may decide to behave in a way considered by the Criminal Code as deviant or criminal, but perceived by these people (especially young males) as acceptable for them. They justify their own behavior even when it is well-known that this behavior is not at all the law-obedient. Additionally, in many cases young criminals even do not think about possible negative consequences of such behavior: it is a kind of fun for them to commit a crime because they view it as the quick way to reach something desirable (or a simple method of self-affirmation in their peer group). When they commit a crime, they often do not understand what they are doing wrong, and therefore do not feel guilty or sorry.

There exist objective prerequisites for such behavior. In post-Soviet society many people still experience a value vacuum: after the long period of following previous socialist rules of life and being under paternalistic protection of the Soviet state they find themselves in a situation when nobody cares about them. They are responsible for everything, having no idea and/or experience how to live on their own and select the value system at their own option. Those who construct a new system of life values sooner or later find a way out and manage to transform their lives (adjust themselves to new conditions). Other people lose the previously approved value orientations and shift to “easy ways out” such as alcoholism, drugs, robbery, and the like.

This post-socialist situation is often called “the time of uncertainty”(Beck 1992; Genov 2010): there are no clear paths to go further and overcome the spiritual and moral emptiness of life. All post-socialist countries (as well as many other countries in transition) went through this period. It is important to admit that life under uncertainty is more dangerous for the younger generation: youngsters did not interiorize previous socialist values but also did not accept the uncertain new system of values. Therefore, they literally live in a value vacuum. It is especially applicable to Belarus: a country that—to some extent—kept the previous social welfare traditions, but at the same time had to declare some market ideas and tolerate the strong global Internet flow of information that brought to the country “western” values of the consumer society and personal freedom.

In order to cope somehow with these new external influences, Belarusian post-Soviet state is trying to keep the strict Criminal Code and strongly punish all kinds of deviation from the official norms. In several cases the level of punishment is too harsh and unequal to the committed crime. What is more negative, this Criminal Code cannot change the situation for better and prevent people from crime, because this legal document cannot change the social-economic situation in the country. On the contrary, due to the harsh punishment for several criminal actions, a lot of people are imprisoned even in cases when a light punishment might be enough.

The goal of imprisonment is not a rehabilitation of the condemned, but their isolation from society and punishment for committing criminal actions. This situation produces such a

consequence as a large amount of criminals and people released from prison. It is an important societal problem: thousands of people (in many cases, young men) are out of “normal life” for a certain period of time; as soon as former criminals are released, the same society has to find the appropriate ways to return these people back to “normal life”, i.e. let them go through social rehabilitation. This process can help them to re-integrate into society after spending some years in prison, colony, or forced work.

Our research was aimed to learning about the practical mechanisms of social rehabilitation of former criminals in Belarusian society. In particular, we wanted to study mechanisms that were somehow connected with the activities of the Orthodox Church, i.e. with the religious influence on former criminals (salvation through belief in God). We compared and contrasted this religious mechanism of rehabilitation with other social mechanisms related to rehabilitation through moral values (love, social justice), on the one hand, and through practical everyday life values (f.e. material goods), on the other. We expected to discover and describe relations between the method of social rehabilitation selected by a person and his/her mode of motivation (religious, moral, or practical).

Our research was comprised of two stages. On the first stage organized in 2009 there was a broad observation of the state in the sphere of religious rehabilitation of former criminals: we tried to observe how the church (as an institution and as personalities) helps the former criminals (people that have been released from prison, colony, or forced medical treatment) to return back to society, what kind of social and psychological problems these people experience, and understand whether such persons themselves express a strong desire for social rehabilitation or not. On the second stage made in 2011 a few former criminals were interviewed in order to describe different mechanisms of social rehabilitation.

However, before starting the analysis of the results of our research, it makes sense to provide some statistics that can shed light on the criminal situation in Belarus.

CRIMINAL STATISTICS ON BELARUS AND EASTERN EUROPE

The Republic of Belarus is among the countries with the highest level of people in prison/ colony worldwide. According to some statistics (Christie 2000: 26–30), Belarus takes the third place in the

number of criminals per 100,000 population, following the USA and Russia. Surely, it makes this situation very important for sociological analysis and assumes several theories to explain it. However, first of all, it is necessary to discuss statistics itself and understand what is behind this statistics – a highly criminal society or a society in which crime is a construction depending on the authorities and the criminal codes.

In order to understand better the situation in Belarus let's place it within a broader frame and firstly compare with its neighbor Russia. According to UN statistics, in the late 1990s, Russia took second place in the world in the number of prisoners per 100,000 inhabitants: 685 persons in 1999, according to Christie (2000: 30), and more than 700, according to Gilinskiy (2000: 378). This situation made Russia the great incarcerator in Europe. Additionally, according to Russian statistics, the number of persons sentenced to death tremendously increased in the 1990s (around 155 persons per year in the first part of the 1990s, among them 76 were really killed every year), so that the proportion of those who were imprisoned in 1994–1997 increased almost 40%. In the 2000s the number of people in prisons/colonies slightly decreased: according to the Russian statistics, by February 1, 2010, there were 862 thousand convicts, or 607 persons per 100,000 inhabitants.

As for Belarus, in the 1990s the situation was similar to Russia. According to the same UN statistics, in the late 1990s there were 505 prisoners in Belarus per 100,000 inhabitants. Capital punishment was common practice for both Russia and Belarus. Later in the 1990s, Russia put a moratorium on death penalty, while Belarus is still practicing this harsh punishment and does not want to put moratorium on it.

The paradox of the Belarusian Criminal Code and harsh punishment, as Mr. Smirnov, the Chair of the State Parliamentary Commission on the Legislation and Public Administration of Belarus admitted (Smirnov, 2010), is that capital punishment cannot stop or even decrease the level of crime. Crime is a complex phenomenon influenced by many factors. However, currently, the general number of hard crime in Belarus has decreased, regardless of the smaller number of articles of the Criminal Code according to which criminals are sentenced to the life imprisonment or death penalty.

The problem of Belarus is not so much an extremely high level of criminality; rather, it is a problem of unequal (too harsh) criminal

legislation. This approach turned to the result that even when the number of crimes is decreasing, the prisons are always full. For example, according to the Interior Ministry of Belarus, in 2006 prisons were 21% over capacity, with more than 52,500 inmates. All of them lived in extremely bad conditions. In 2008 there were some changes for better, but the accusatory tendency of the courts was still the same. Meanwhile, the general number of deviant actions interpreted as criminal was not so high. Let's take the UN statistics again: thus, in the countries of Eastern European region (former socialist republics), the lowest crime rate in 2009 belonged to Ukraine: 12 crimes per 1000 inhabitants. Belarus went second: 13 crimes per 1000 inhabitants, while Russia had 21, Latvia – 22, Lithuania – 23, and Poland – 33 crimes per 1000 inhabitants (see: TUT.BY 2010). The major differentiating factor among these countries that changes the whole picture of criminality is the number of people committed crime and sentenced to prison by court. As a result of these differences in the Criminal Codes, less crime does not necessarily mean less punishment. According to Christie, there were 415 prisoners per 100,000 inhabitants in Ukraine, 410 in Latvia, 355 in Lithuania, 320 in Estonia and only 145 in Poland (Christie, 2000: 29). The criminal law differed greatly from country to country becoming harsher in the countries of Eastern Europe and more modest in the Central European countries.

Therefore, high statistics of criminality does not mean that really so many people with deviant behavior live in Belarus. Rather, high number of people in prison is an indicator of very drastic law system and convictions by courts. Indeed, according to some sources of information, the number of criminal cases in courts resulted in conviction in Belarus is much higher than the number of courts' verdicts of "not guilty". Under this practice, the problem of social rehabilitation of people committed crime is topical in Belarus. This problem can be viewed on two levels: societal and personal.

On a societal level, a lot of people capable to work by their age and physical abilities are out of job market and then out of "normal life". When they are released they cannot easily adjust themselves to the social life, find a proper job, have a family, etc. Therefore, quite often they again commit a crime and return to prison – this time as "criminals with a previous record", so-called recidivists. This is a "vicious circle" to many people in need and a great loss for Belarusian

society, where birth rate is rather low and a question of decreasing population is among the state priorities.

On a personal level, former criminals cannot find enough psychological support in their efforts to be reintegrated in society. Often they are not strong personalities, or they do not have the core values to change their life. If they do not have patterns of behavior to follow and their own life goals, they can easily loose themselves, commit crime or suicide.

SOCIAL REHABILITATION OF CRIMINALS: GENERAL SITUATION

The main objects of our research observation included the Minsk Charity House and two farmsteads belonging to the Minsk St. Elisabeth monastery. Both institutions belong to the Minsk Orthodox parish (Minsk eparchy) and are involved in social work with people in need.

The first religious institution, the Charity House is actively involved in social work with different kind of people in need, among them the former criminals. There is a refectory where many people needed social support can have free dinner every day. The refectory functions more than 8 years and is always full of guests, pilgrims, homeless people selected for the church help. The Charity House provides social support, humanitarian help, information and moral encouragement for all people in need. The special target groups include refugees, former prisoners, burnt down persons and the like.

There is the House of night stay nearby the Charity House: these two institutions have an agreement to help constantly persons without certain residence. Each night these people can get free and clean bed, meal, and other kind of help.

There exists an Orthodox center of social rehabilitation within the structure of Charity House. This center cooperates with the Minsk city branch of the Ministry of Internal Affairs: they provide the target group of persons who have released from jails with the information to find a job, a place to live, to receive proper documents, etc. For example, during 2004–2008 the Charity House has provided some humanitarian help for 500 organizations and for more than 1000 individuals.

The second religious institution, the Minsk St. Elisabeth monastery, has two farmsteads located outside the city. Both are primarily focused on the social work with the former prisoners who

badly need social and spiritual help (social rehabilitation). They serve as a shelter for many former prisoners and other people excluded of society groups.

For example, in the farmstead “Lysaja Gora” (30 km from Minsk, opened in 1998) people, suffering from narcotism and alcoholism, or released from prison, have a chance for social and spiritual rehabilitation. All people living there (around a hundred) are called “brothers”. They work in several shops related to this farmstead, or in agriculture (gardening and bee-gardening, cattle-raising, field-crop cultivation), have free time to meet the priest, pray, think about their life and reassess their past. Priests organize weekly meetings with the brothers, say a service to them. Only those brothers who have interest in Orthodoxy attend Sunday school to study the basic knowledge of Orthodoxy. Former deviants come to this farmstead on their own will and have freedom to leave this place any time, they can get spiritual help from the priests there, share their thoughts and doubts with other fellows; the only restriction is alcohol, and the only demand is job and proper behavior: all people living in the farmstead must work. Monastery provides the brothers with everything for living and allows them to stay there as long as they want. As the priests in this farmstead explained us, when some persons can find a better place and job, they usually leave the farmstead. At the same time, several brothers committed crime again, after they left this asylum: their rehabilitation was not successful. However, there are several people who have been living in this farmstead for years; some of them even joined the monkery.

The second farmstead was opened in a village Ljubcha in 2003 (60 km from Minsk). This farmstead has become an official Orthodox center for rehabilitation of the former prisoners: it serves for persons who have no place to return after being released. In total, more than three hundred persons have spent some weeks or months there since 2003. Many of them managed to find a job, got married, got a place to live in society. Only a few stayed here and became monks. However, the primary task is not to convert them into orthodoxy; the aim is to return them to the “normal life”. According to our sociological observation, both farmsteads perform this task successfully.

To summarize: Information received from sociological observation in these two religious institutions made it possible to

create a picture of social rehabilitation of the former criminals through the church. We discovered that the former prisoners need a very strong external support and help from other people during the period of social rehabilitation. The church is a rare social institution that is ready to spend its own resources (material, spiritual, human) and serve these deviants. It is a real charity work performed by the Orthodox Church.

SOCIAL REHABILITATION OF CRIMINALS: EMPIRICAL TYPOLOGY

The first stage of this research allowed us to put forward a hypothesis about the major possible mechanisms of social rehabilitation of condemned persons. The second stage of research was an attempt to confirm the existence of these mechanisms and describe the types of personalities related to each mechanism.

To some extent, our typology is based on the combination of two variables: type of personality and the major value to which a person is oriented in his/her social actions during the process of rehabilitation. This typology is "work in progress": further qualitative research can show to which extent it helps to interpret the different modes of social rehabilitation and understand the interrelations between types of rehabilitation and types of personalities.

We distinguished two types of personality: (a) a strong, spiritually stable and mature person who knows himself, put forward long-term goals in life, and has self-control in pursuing new goals, (b) a weak, infantile personality without a certain value system and long-term life goals, who follow his temptations and does not feel any responsibility for his actions.

We also distinguished two different orientations (life goals) of a person during the process of rehabilitation: (a) value-oriented (the major values of life in this process are religion and/or morality), and (b) instrumentally-oriented (any value is used as a means to become free and return to society, but this value per se is not important). These two orientations somehow relate to Jurgen Habermas distinction between the value-oriented social action (aimed at some kind of normative justification) and the instrumental (manipulative) social action (see: Habermas 1984).

Overall, we selected three practical mechanisms of social rehabilitation:

1. social rehabilitation based on the acceptance of religious values. This mechanism can be used when a person trusts the church as an institution (or at least trusts some priests): by this way a former criminal can become a believer in God, reassess his own previous life, accept the new (religious) values to motivate his behavior. If this mechanism is successful, former criminals become active members of society and even help other criminals in their rehabilitation. A person accepts further regulation of his life through the religious norms and values, put forward long-term goals. We assumed that this mechanism of social rehabilitation can be selected by a responsible type of personality oriented to self-analysis and self-understanding. In the terminology of E. Fromm, it is a mode of Being, in contrast to a mode of Having (Fromm, 2000);
2. social rehabilitation based on the acceptance of moral values beyond the belief in God and trust to the church. A person is oriented to take social (or top) justice as a norm to follow. Sometimes this moral regulation is combined with supernatural or mystical beliefs, however, a person is not converted into a believer: his major fundamental values are Good and Justice. A person accepts the further regulation of his life through the top moral norms and values.

This type of personality is also oriented to the mode of existence interpreted by E. Fromm as Being. However, a very kind of existence differs from the first case by selected values and attitude to the religion;

3. instrumental mechanism of social rehabilitation based on temporary using of any value as a means to return back to a society. A person can manipulatively refer to religion or top moral values to achieve his nearest goal (release from prison). When this goal is achieved, the person returns to his previous life without any normative regulation. Sooner or later this short-term rehabilitation is ceased, and the person repeats a criminal action, even if he seems to have no conscious intention to do this.

This type of personality is usually oriented to material consumption, sensual goods, or individualism. Also, it can be a non-

mature type of personality that does not follow any external norms, even blaming external control of institutions (family, school, church).

THE ANALYSIS OF THREE CASE STUDIES

We used the method of narrative interview to collect empirical information on three different mechanisms of rehabilitation of former criminals. The respondents represented three different cases: they committed different types of crime, they were assigned different types of punishment by courts, and they found different mechanisms for rehabilitation. The outcomes of rehabilitation (as presented in the stories) also differed. Our goal was to understand the respondents' life-styles before committing the crime and link it to the mechanism of rehabilitation they selected later. In some cases, our respondents did not articulate the conclusions we made. However, our typology of the mechanisms of social rehabilitation and existing social theories in this field helped us to summarize the results.

All our respondents were young males. We supposed that they were frank enough to give the researchers some truthful information about their life stories.

Person A is a student whose contemporary mode of life looks common for university students. However, he spent four years in different penal colonies after taking part in a group burglary as a teenager. When asked how it happened, he said that his behavior did not differ from that of his surrounding (he was born and lived in a small city with high level of drug abuse and poor social infrastructure where young people "had nothing to do"). He lost his father at the age of ten, became close with his street peer group and alienated from his mother. He enjoyed himself in a group of other teenagers, tried drugs and alcohol. Drunk, he took part in a burglary. When he started to serve his sentence in a juvenile colony, he continued the same mode of life. He was actively involved into the colony's internal life and "did not think about the future". After three years of living in penal colonies, he was finally moved to a colony of the strict regime for misbehavior. Only there he suddenly came to a conclusion that "life in prison was empty, and all its amusements were pointless." Since then, he started thinking about his own life and trying to find its meaning. Once, he met another prisoner who had many religious books and discussed with him life values and other issues related to

religion, prison, and human existence. At the same time he turned to reading the New Testament and found this reading interesting and rewarding. Only after this he reassessed his previous life and made a decision to meet the prison priest. This meeting made a difference to the respondent's spiritual and religious personality: he decided to get baptized, to return to his "normal life" after being released, and to receive a training that would enable him to help other young persons in need. The respondent admits that it was not a single action. According to his words, some kind of "enlightenment" also took place during this process. Step by step, he transformed his world outlook, became a religious person, and decided to radically change his life after release: "I set the goals and immediately started to work in this direction." He obtained a certificate of secondary education in the colony, "became serious," and stopped misbehaving, so that he was released before the appointed time of his term. After coming home, at the age of twenty, he clearly declared this radical change to his former street fellows and friends and never broke his own decision. His mother and elder brother strongly supported him as well. The same year he passed exams and was admitted to the university.

Looking back and talking about his conversion to religion, he thinks it was a complex process where both external factors (a priest, other persons, religious books) and internal ones (his own will and the decision to change his life) played part. Therefore, this mechanism of rehabilitation can be interpreted as both spiritual and religious: it was enabled by the respondent's insight, discernment, and the adoption of "belief in God as a mystery." Religious conversion dramatically changed his life, including relations with family, friends, and personal habits (he stopped drinking, smoking, cursing). Now the respondent is well rehabilitated and a religious person: he regularly attends church services, openly declares his religious belief, and helps other young people to become useful for society. Our impression is that this type of rehabilitation is stable enough, so that the respondent will never come back to criminal activities.

The "strong" type of personality represented by respondent A constitutes a minority in contemporary post-Soviet society (Derlugian 2010). Consequently, this type of rehabilitation is also not often in Belarus. It suits personalities with consciously selected life goals and strong will to follow this way. Respondent A demonstrated his strong

will from the beginning. However, only after four years in prison he became converted and started following the values that he considered worthwhile (helping others, serving for public good). Contrary to this, many young people today are more individualistic and pleasure-seeking. It is typical not only for western “liquid modernity” (Bauman 2008), but for post-Soviet society as well.

Our second respondent (person B) represents such a personality. This respondent is also 23 years old. However, he did not complete even secondary education because of two criminal cases (first related to drug abuse, second to a robbery). Overall, he spent almost four years in penal colonies. At the moment of interview, the respondent had broken the rules of grant of parole that could bring him to a new conviction. His mechanism of rehabilitation in both previous cases was practically-oriented, or instrumental. He was ready to use any chance to get released from prison, where he suffered most from restrictions and the lack of freedom. He expressed negative view on the ability to change any criminal there: “colony’s condition does not at all contribute to improve a personality, as everything is oriented against the personality there.” As soon as he was set free, he behaved as if he had had no criminal past and he never thought about consequences of deviant behavior. Respondent B described his life plans in “here and now” categories with no long-term planning mentioned, and this manner of thought correlated with his pleasure-seeking behavior. The respondent’s rehabilitation was contingent solely on external factors (social control) which respondent B also blamed for having him punished, or, in the case of his parents, for “the lack of proper upbringing.” When social control weakened, this person easily became deviant again as, according to the respondent, he “did not have his own will to change radically his life.” Evidently, this type is characterized by external locus of control.

Person B’s life story differs from person A. Firstly, his parents are both alive, his father owns a business, and the family is relatively well-off. However, according to the respondent, he always needed more than he could afford: “It was not enough to buy drugs, to eat properly, to be well dressed, to take a girl to a café...” He could not make his desires meet his income – neither before his first sentence nor before the second one.

Secondly, person B “did not have his own will to change his life” and always depended on external control. When the control receded,

respondent B felt that “everything was possible” for him: “You feel like a god, you can do whatever you wish. You can commit a crime because you live with a feeling of impunity.” His feelings and desires seemed to be childish.

Thirdly, the respondent admitted that there were no spiritual goals in his life. In the interview, he only mentioned the material goods he wished to obtain.

Finally, respondent B looked for external factors that had pushed him into crime (poor parents’ control, the birth of his smaller sister, drugs, and temptations) but he did not acknowledge his own responsibility for misbehavior and his own guilt. As a result, respondent B admitted: “There was nothing strong in my life, no sense in life.” When asked about the meaning of religion in his life, the respondent admitted that religion helped him to cope with difficulties when he was in trouble. However, he turned to religion only in bad situations:

“... there were many desperate moments in my life when I had to face to God... But when you feel all right, when everything is fine in your life, when you have money for amusement, you do not think about religion.”

The interview showed that neither after the first sentence nor after the second one the instrumental attitude to religion helped the respondent to rehabilitate. Religion did not become a real value for him; it was a straw to catch at, but not a life horizon to follow.

The second respondent seemed to represent a weak personality. He always followed his situational desires and did not feel sorry for his criminal behavior. This kind of behavior seems to reflect a tendency in our contemporary society (already mentioned by Derlugian) to make people pragmatic, oriented to material goods and not accepting traditional religious values. Person B is typical for a period of social uncertainty, when family and social ties become weaker while life temptations are numerous. Such people know that some important values exist out there, and they even admit their importance, but they cannot strongly accept them and follow.

If our interpretation of the second mechanism of rehabilitation makes sense, then we have to admit that at least two different social theories are needed to describe and understand the above-mentioned types of personality and mechanisms of their rehabili-

tation. The first personality can be described within a theory of “waves of generations” (the change of values with each generations, so that the third but not the second generation can accept the values of the first one, while the second generation would reject such values). According to this theory, post-Soviet young people can accept religion more easily than the generation of their parents. However, it is not a mechanical process, therefore, not all young people are religious.

As for the second personality, theory of “liquid modernity” (Bauman 2008) and construction of a global society of risk and uncertainty (Beck 1992) can be a framework for explaining why deviation and crime have become more frequent and why the situational, instrumentally oriented type of personality is common in our contemporary society. However, we want to discuss the third mechanism of rehabilitation.

Respondent C is a few years older than the other interviewees. He committed a crime connected with drugs at the age of 23, soon after graduation from the university and starting his own business. He grew up in a well-to-do family. However, he did not treat drug abuse as a crime or deviation, rather as some “fun.” He mentioned that drugs were available even when he was at secondary school, but he first tried them much later. While the respondent does not consider drugs as a crime, therefore, he still does not feel guilty for his misbehavior, and he has not even tried to find any excuse for himself: “I was adult, I should have considered the consequences.”

According to the interviewee, when he was arrested, he felt lost. His previous values “broke down.” He claimed in the court that he totally regretted his deviant behavior; therefore, his sentence was light. His family supported him, but it took the respondent some time to adjust himself to new conditions, first in prison and later in the forced labor he was sentenced to. He said in the interview that this experience has radically changed his value system. He started to rely upon himself more than on his family or his friends whom he had trusted totally before. He “went through the new universities” and “became a new personality”. After being released, he returned to his business, but never committed a new crime. Later he got married, started the family and developed his business. At the same time, he became a stronger personality. Respondent C admits that even at school and at university he thought about the sense of life and tried

to find it for himself. After imprisonment he returned to this spiritual search, "read many spiritual books and discussed them with other people." Moral regulation of life through the moral interests (individual or public) was in the center of these discussions, as person C "always tried to apply moral norms into everyday practice." Before imprisonment he devoted himself to his friends. They were the "public" for him, and he was ready to sacrifice his own interests for their sakes. At the moment the respondent is mostly interested in his own business "as a proof of his own life consistency." He admits that he feels he has "the ability to judge all other people because of his own high moral level." According to him, he still works for friends' good as it gives him a feeling of self-satisfaction. The interview shows that his judgments may be harsh and not always correct, but the respondent would not agree that his truth can be subjective.

What distinguishes respondent C from two other persons is his strong orientation to morality: morality is his God. Respondent C views justice as the highest moral value in life: "I always try to be just and to tell people the truth." However, the complexity of moral regulation refers to the fact that "it is the individual who has to define moral norms for him- or herself" (Voevodin 2011: 48). It seems that the respondent may overestimate his own ability to define moral norms and, especially, the public moral interest. Moreover, he sometimes identifies his own moral interest with the public good. Probably, the respondent's ambitions are not satisfied and he still feels sorry about the consequences of his behavior that has ruined his previous life plans. Therefore, the respondent is focused on his own morality and contrasts himself to other people who are "not so just and truthful," according to him: "Even my friends betrayed me at that moment." To put it differently: he is sure he always self-sacrificed his interests for others even when "others" (his friends' community) did not care about his interests. Therefore, this mechanism of social rehabilitation is based on the person's moral feelings and his own moral intuition (in defining what is "true" and "fair"). Its effectiveness depends on whether a person can correctly define moral norms and interests or he can make an error in interpretation of moral interests of others and therefore misunderstand "what is good".

Respondent C did not meet any priests when he was sentenced. Probably, for this reason he is rather far from religion

(although he had his own kids baptized) and trusts himself more than anyone else. As a result, he can rely only on his own moral feelings in constructing the mechanism of rehabilitation and moral regulation of life, while respondent A can rely upon transcendental religious values taken for granted after his personal transformation. To put it differently: respondent A is balanced from the outside, while respondent C is an ambivalent type: he does depend on other people in the realization of his moral norms, but at the same time he is alone, as he relies solely upon himself in the moral regulation of life. If something happens and his moral norms and feelings are questioned again, there is a possibility that his core life values will break up again. "Bowling alone" (Putnam 2000) is not only a diagnosis for respondent C. It reflects a massive loss of social ties between people, the decline of social capital in the society of uncertainty. Therefore, the moral mechanism of social rehabilitation is less stable than religious one, as the latter is based on transcendental values and is not contingent on the behavior of the people around. The moral mechanism of social rehabilitation is acceptable only to the strong-willed personality who can overcome any obstacles by relying on himself.

CONCLUSIONS

The research data made it possible to select such mechanisms of social rehabilitation as: (a) religion-oriented, (b) moral-oriented, and (c) instrumental (a person uses external help and relies on spiritual values only in hard times rejecting it as soon as he/she is back to "normal life"). The religion- and moral-based mechanisms are value oriented and assume a combination of external and internal conditions to be implemented successfully. The third one is situational and therefore can bring about only a short-term results.

Our research confirmed the pattern that is already known from other spheres of life. The younger generation is reluctant to follow the life style and values of their parents. Instead, young people are more willing to accept the experience of the earlier generations, being also open to new global influence. In our case it means that, first, contemporary young people (former criminals form a part of them) are often oriented to the religion regardless of the fact that their parents were atheists (i.e. regardless of the lack of religious experience at home and religious traditions in their families). Second, as long as the church

socialization is involved into criminals' rehabilitation, the chances of reliable social rehabilitation of former criminals are higher.

BIBLIOGRAPHY

- Bauman Z. 2008. *New performance of the old vs. young drama*. Barcelona: ISA.
- Beck U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
- Christie N. 2000. *Crime Control as Industry*. London: Routledge.
- Genov N. 2010. *Global Trends in Eastern Europe*. Farnham, UK and Burlington, USA: Ashgate.
- Habermas J. 1984. *The Theory of Communicative Action*. London.
- Putnam R. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Воеводин А. П. 2011. Парадоксы морального добра и специфика моральной регуляции. *Философия и социальные науки* 3–4: 46–51.
- Гишинский Я. 2000. *Девиянтность и социальный контроль в России (19–20 века). Тенденции и социологическое осмысление*. Санкт-Петербург: Алетея.
- Фромм Э. 2000. *Быть или иметь*. Москва: АСТ.
- Белорусский портал TUT.BY [эл. рес.]. Минск, 2000–2010, <http://news.tut.by/society/133478.html>, 30 11 2010.
- Дерлугян Г. Идеиная эволюция столетия крайностей [эл. рес.], <http://expert.ru/expert/2011/01>, 23 12 2011.
- Дом милосердия [эл. рес.]. <http://rus.charity.by>, 28 12 2011.
- Итоги деятельности Федеральной службы исполнения наказаний в 2010 и задачи на 2011 год [Results of the activity of Federal correction system in 2010 and the goals for 2011, el. resource], <http://www.fsin.su/main.phtml?cid=6>, 12 01 2011.
- Монастырь святой Елизаветы [эл. рес.], <http://rus.charity.by>, 28 12 2011.
- Смирнов Е. Наличие или отсутствие смертной казни в стране не влияет на уровень преступности [[эл. рес.], http://www.belta.by/ru/person/opinions/Evgenij-Smirnov_i_510968.html, 18 08 2010.

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

Ларисса Титаренко

Резюме

В статье приводятся результаты эмпирического исследования механизмов социальной реабилитации лиц, совершивших преступление, отбывших тюремный срок наказания и желающих вернуться к «нормальной жизни» в обществе. Материалы исследования, собранные методом наблюдения, позволили описать общий механизм социальной реабилитации, предлагаемый Белорусской православной церковью. Материалы, собранные методом нарративного интервью с бывшими осужденными, дают детальную картину различий в путях социальной реабилитации и позволяют понять, от каких внешних и внутренних факторов зависит выбор механизма реабилитации и его успех.

Как показывают данные исследования, можно выделить три различных механизма социальной реабилитации: (а) ориентированный на религию, дающую личности жизненные цели и мотивацию, (б) ориентированный на мораль, позволяющий личности самостоятельно определять моральные нормы, выстраивать иерархию жизненных ценностей, и таким образом находить выход из духовного кризиса, (в) инструментальный, в рамках которого религия и другие институты используются лишь как временная опора, позволяющая пережить самые тяжелые жизненные невзгоды, а затем забыть о них. Как показывает исследование, третий механизм является неустойчивым и приносит лишь краткосрочные результаты.

Ключевые слова: реабилитация, преступление, религия, мораль, личность

Visuomenės pakraščių žmonės: praradimai ir viltys. Mokslinių straipsnių rinkinys / Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2012, – 112 p.

ISBN 978-9955-531-37-1

Pateikiamame leidinyje sociologai analizuoja pakraščio žmonių problemas ir jų gyvensenos bruožus. Siekiama išsiaiškinti vertybių hierarchiją lemiančius veiksnius, marginalioms grupėms priklausančių asmenų požiūrį į dvasines vertybes, nagrinėjami sekuliarumo, tikėjimo, gyvenimo prasmės reiškiniai ir jų atspindys ypač vargingųjų visuomenės narių sąmonėje. Sociologiniu požiūriu tiriami rašytojo K. Sajos kūriniai – išryškinamos juose perteikiamos silpnųjų nuostatos teisingumo atžvilgiu ir jų ryšys su šiuolaikinės visuomenės etinėmis nuostatomis. Analizuojama benamystė kaip socialinis psichologinis reiškinys – benamių savastis, vertybės, lūkesčiai. Aptariamos atlikusių bausmę žmonių grįžimo į visuomenę problemos.

UDK 316.3(474.5)

Vi395

Visuomenės pakraščių žmonės: praradimai ir viltys

Mokslinių straipsnių rinkinys

Dizainerė: Dalia Baublytė

Leidėjas: Lietuvos socialinių tyrimų centras

A. Goštauto g. 11, 01108, Vilnius